

Grčka kolonizacija Jadrana i utjecaj Dionizija Starijeg

Čović, Katarina

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:192044>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

KATARINA ČOVIĆ

GRČKA KOLONIZACIJA JADRANA I UTJECAJ DIONIZIJA STARIJEG

ZAVRŠNI RAD

Rijeka, 2023.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

GRČKA KOLONIZACIJA JADRANA I UTJECAJ DIONIZIJA STARIJEG

ZAVRŠNI RAD

STUDENTICA: Katarina Čović

JMBAG: 0009089315

STUDIJSKI SMJER: Sveučilišni prijediplomski studij *Povijest i Hrvatski jezik i književnost*

MENTOR: dr. sc. Feđa Milivojević

RIJEKA, 26.8.2023.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Počeci grčke kolonizacije	2
3. Početak grčkog interesa za Jadran i Dionizije Sirakuški	7
4. Pitanje osnutka najstarije grčke kolonije na Jadranu	11
4.1. Kolonija <i>Pharos</i>	11
4.2. Kolonija <i>Issa</i>	15
5. Isejske kolonije u srednjoj Dalmaciji.....	20
5.1. Tragurij.....	20
5.2. Epetij	22
6. Ostale kolonije	24
6.1. Crna Korkira.....	24
6.2. Bratija	26
7. „Nepoznate kolonije“	27
7.1. Herakleja	28
7.2. Lumbarda	29
8. Zaključna razmatranja.....	32
9. Bibliografija	33
9.1. Izvori	33
9.2. Literatura	33
9.3. Internetski izvori	36
10. Sažetak	37
11. Popis priloga	38

IZJAVA

Kojom izjavljujem da sam završni rad naslova „**Grčka kolonizacija Jadrana i utjecaj Dionizija Starijeg**“ izradila samostalno pod mentorstvom dr. sc. Feđe Milivojevića.

U radu sam primijenila metodologiju znanstvenoistraživačkog rada i koristila literaturu koja je navedena na kraju završnog rada. Tuđe spoznaje, stavove, zaključke, teorije i zakonitosti koje sam izravno ili parafrazirajući navela u završnom radu na uobičajen način citirala sam i povezala s korištenim bibliografskim jedinicama.

Studentica

Potpis

Katarina Čović

1. Uvod

Tema ovog rada prikazuje grčki interes za prostor jadranske obale koji je započeo u 4. stoljeću pr. Kr. Uz pomoć sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg, grčki je upliv u jadranski prostor utjecao na stvaranje brojnih kolonija duž obale i na otocima. Iako su se zanimanja Grka prema jadranskoj obali i otocima javljala već sredinom 8. st. pr. Kr.¹, Grci svoja uporišta stvaraju tek nešto kasnije. Prodirući i ploveći Jadranom, grčki trgovci iza sebe ostavljaju pregršt dokaza uz pomoć kojih se i danas istražuju najraniji dolasci te drevne civilizacije na hrvatske prostore. Nakon danog pregleda početnih faza grčke kolonizacije, istaknut ću i spomenutog sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg čiji su politički utjecaj i vladavina tijekom 4. st. pr. Kr. vidno utjecali na daljnji tijek grčke kolonizacije. Proučavajući kolonije Isu i Far u kontekstu problema datacije, tijekom rasprave iznijet ću i danas aktualno pitanje osnutka prve te ujedno i najstarije grčke kolonije na Jadranu. Kada je riječ o grčkom utjecaju na Jadranu neće se zaobići niti tema isejske dominacije i njenih vlastitih kolonija među kojima ću posebice istaknuti lokalitete Tragurij i Epetij odnosno današnjih gradova Trogira i Stobreča. Uz ranije navedene, valja spomenuti i onu podignutu na otoku Braču (*Brattia*) kao i na Korčuli gdje se razvila tzv. Crna Korkira (*Korkyra Melaina*) uz koju vežemo i važan epigrafski dokument – Lumbardsku psefizmu. Pri pisanju rada, prije svega, dat će se osnovni pregled samih kolonija obrađujući njihov lokalitet i arheološka nalazišta. Proučavajući djela antičkih grčkih i rimskih autora,² koristit ću se i znanstvenim naslovima domaćih i stranih autora. Unutar zaključnih razmatranja još ću jednom istaknuti važnost ranog dolaska Grka u prostor Jadrana te se dotaknuti ondašnjeg utjecaja drevne civilizacije na daljnji razvoj spomenutih lokaliteta.

¹ S. Čače, 2010, str. 64.

² Koriste se prijevodi izvora s relevantne web stranice *ToposText* (<https://topostext.org/>), citirani na prikladnim mjestima tijekom rasprave.

2. Počeci grčke kolonizacije

O utjecaju Grka na prostoru Jadrana doznaje se iz raznolikih izvora,³ no najčešći su ipak oni literarni te arheološki. Djela starogrčkih autora tako su već u renesansnim razdobljima poslužila hrvatskim humanistima za proučavanje ranih dolazaka Grka u njihove predjele.⁴ Ovdje će ponajviše biti riječ o izvorima Pseudo-Skilaka i Pseudo-Skimna, grčkih geografa i autora zemljopisnih spisa te povjesničara Diodora Sikulskog i pjesnika Apolonija Rođanina. Osim literarnih izvora, nezaobilazni su i epigrafski spomenici koji, kao vrlo vrijedni izvori proučavanja, zbog nedostatka ne mogu zauzeti prvo mjesto u istraživanjima ovog spektra. Osim epigrafskih spomenika, o grčkom dolasku u Jadran doznajemo i iz ostalih pokretnih i nepokretnih arheoloških ostataka kao što su ostaci arhitekture, keramičke posude, novac i slično. Pronalazak ovakvih predmeta dokaz je tadašnjih trgovinskih veza koje će postati temelj u daljnjem izučavanju teme grčkog stacioniranja na dalmatinskim lokalitetima te njihovog međuodnosa s lokalnom populacijom.

Prije nego uopće bude riječ o grčkom utjecaju i osnivanju kolonija duž jadranske obale, valja obratiti pažnju na kontekst kolonizacije i problema koji s njome dolaze. Govoreći o počecima grčke kolonizacije, ne samo na prostoru Jadrana, već i diljem ostalih dijelova Sredozemlja treba se nakratko zaustaviti na samom pojmu kolonizacije koji dolazi od latinskog termina *colonia*, odnosno naseobina.⁵ U tom je kontekstu svakako lakše pojmiti značenje kolonizacije koje se doima kao jednostavno preseljavanje stanovništva koje za sobom donosi svoje predmete „otvarajući“ tako novi lokalitet ili pak ostvarujući dominaciju nad već postojećim. No, s druge strane, istaknut ću i grčki pojam *apoikia*⁶ koji u grčkom svijetu precizno stoji za njihovu naseobinu van matične zemlje, odnosno u inozemstvu. Iako je ovdje riječ o širenju grčkog utjecaja, u današnjem se jeziku rabi termin latinskog porijekla koji je za Rimljane značio nešto posve drugačije, a ovdje stvara bitnu razliku između dvije velike civilizacije. Međutim, pitanje zašto se kolonizacija kao takva uopće provodila malo je kompleksnijeg tipa. Proširimo li obrazloženje ovog pojma doći ćemo i do različitih razloga nastajanja kolonija, a koje je Morris⁷

³ Svaki od izvora bit će citiran na relevantnom mjestu dalje u raspravi

⁴ S. Čače, B. Kuntić-Makvić, 2010, str. 63.

⁵ Kolonizacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32476>), pristupljeno 25.6.2023.

⁶ B. Kirigin, 2004, str. 73.

⁷ Iako je C. D. Morris u svojem članku *The Relation of a Greek Colony to its Mother City* izrekao svoja izučavanja kolonizacije prije više od 120 godina, današnja istraživanja iste teme ne odstupaju mnogo od njegovih.

objasnio u nekoliko smjerova. Prvi je razdor nečijeg lokaliteta pri čemu se prvotno stanovništvo iseljava van svoje matice, drugi se veže uz političke neuspjehe individua ili većih grupacija ljudi koji svoje ideje pokušavaju uspostaviti na drugom mjestu, dok će ostala dva biti vezana uz isključivo ekonomski standard. Pod tim se navodi iseljavanje siromašnog dijela stanovništva koje kao uteg sputava daljnji razvitak ili pak poticanje novih odnosa s ciljem poboljšanja trgovine.⁸ Jesu li Grci samo tragali za mjestima bogatim nalazištima ruda te razvijali trgovinu i uspostavljali nove odnose ili su pak bili istraživači za njih neistraženih sredozemnih prostora ostaje otvoreno pitanje, no činjenica jest da su iza sebe ostavili mjesta koja postoje i danas te odišu antičkom tradicijom. Koliko su u svojim pohodima bili uspješni svakako govore i brojke grčkih gradova koje su podigli izvan matične zemlje.⁹ Sa svojim su isplovljavanjima u nove predjele krenuli već početkom 8. st. pr. Kr. ploveći Sredozemljem i Crnim morem. Ipak kao najzastupljenija teorija o početku ovakvog kretanja nameće se ona koju spominje i Milićević Bradač opisujući pritom stanje ekonomske krize i pada životnog standarda u Grčkoj.¹⁰ Nakon perioda dominacije mikenske civilizacije,¹¹ grčki je svijet pao u tzv. „Mračno doba“ kao blijeđu sliku nekadašnje razine bogatstva. S obzirom na takvu sliku, Grci se odlučuju na postupne seobe na područje Male Azije. Ovdje treba naglasiti kako se i dalje nije radilo o „pravoj“ kolonizaciji kakvu sam kao termin obrazložila ranije, već isključivo o emigrantskom preseljenju u Egejskom bazenu.

Naredna će stoljeća donijeti nešto drugačiju priču i to u vidu prvih organiziranih zajednica izvan matične zemlje koje će bilježiti porast broja stanovnika i njihovu daljnu ekspanziju.¹² Prve nam poznate kolonije sezale su sve do Napuljskog zaljeva.¹³ Usporedivši ih s kasnije nastalima vidljivo je kako su upravo one i najudaljenije od matičnog polazišta, dok su one iz novijih vremena nastajale sve bliže domovini. Teško je sa sigurnošću odrediti zašto su Grci u samim počecima plovili u dalje krajeve negoli kasnije kada su neke lokalitete već zauzeli, no svakako ima smisla sagleda li se s točke ekonomskog razvitka i trgovinskih odnosa za koje je svakako bilo od velike važnosti da brodovlje dođe do svojeg trgovačkog cilja neometanim

⁸ C. D. Morris, 1884, str. 485–486.

⁹ Iako je teško navesti točan broj grčkih apoikija u prijelaznom razdoblju 9. – 8. stoljeća pr. Kr., Boardman i Scheidel navode kako možemo govoriti o 120-ak podignutih naselja, no ipak bez poznatog motiva osnutka (M. Milićević Bradač, 2010, str. 41.)

¹⁰ M. Milićević Bradač, 2010, str. 41.

¹¹ Mikenjani su svoj uspon doživjeli u 15. stoljeću pr. Kr. kada, dokinuvši minojsku, uspostavljaju svoju civilizaciju te lagodno plove Sredozemljem u potrazi za rudačama, više o minojskoj civilizaciji u *Prapovijesni Kikladi: kulture ranog brončanog doba na kikladske otočju u Grčkoj*, H. Tomas, 2016.

¹² M. Milićević Bradač, 2010, str. 41.

¹³ Isto, str. 42.

putem.¹⁴ Povratak na priču o 8. stoljeću pr. Kr. i počecima kolonijalnog širenja usko je vezan uz još jedan segment, točnije tradiciju kolonizacije koju Milićević Bradač opisuje kroz ulogu proročišta. Osim u mitološkim referencama, proročišta poput Delfa¹⁵ i Didime¹⁶ imala su bitnu zadaću i u okviru otkrivanja novih lokaliteta i osnivanju gradova. Proročanstva tamošnjih svećenica nerijetko su postavljala religijski i društveni temelj grčkim tzv. ekistima¹⁷ koji prihvaćaju zadatak osnutka nove društvene organizacije.¹⁸ U konačnici, prvi veći kolonijalni pothvati započinju u ranije spomenutom 8. stoljeću. Jedna od zastupljenih teza jest da su išli upravo tragovima mikenskih istraživača iz brončanog doba, no problem nedostataka kontinuiteta, što naselja, što proročišta, ne ide joj u prilog.¹⁹ Iako od slavni antičkih autora Homera ili Hesioda ne saznajemo ništa doli mutnih slika raznih obala, dobar dio podataka izvire iz zapisa Feničana koji su također obitavali na prostoru Napuljskog zaljeva.²⁰ Već u 7. stoljeću Grci su svoj utjecaj proširili na veći dio obale Crnog mora i dijelova Sredozemlja. U zauzimanju prostora prednjačili su Eubejci koji su poseban interes imali za južni dio Italije, dok su Rođani svoja osvajanja usmjerili prema zapadu. Historiografska istraživanja Eubejcima pripisuju utemeljenje naseobine u blizini Otrantskog tjesnaca čiji je povoljan geografski položaj omogućio osnutak Orika.²¹ Stanovnici dvaju najmoćnijih gradova s otoka Eubeje, Halkida i Eretrija, u početnim su fazama zajedno kretali u kolonijalne pohode, a iz njihovog se savezništva javilo i utemeljenje naseobine Pitekuse na manjem otoku Ischiji u Napuljskom zaljevu. Antički geograf Strabon u svojim spisima spominje osnivanje Pitekuse od zajednice s Eubeje te je datira pred kraj 8. st. pr. Kr. Bio je to prvi primjer zauzimanja otočića dovoljno

¹⁴ Milićević Bradač ovo tumači na sličan način gdje navodi važnost osnutka kolonija što je bliže matičnoj zemlji kako bi do istih mogao doći veći broj trgovačkih brodova i trgovaca koji bi se, u suprotnom, ukoliko je kolonija udaljenija, vjerojatno zaustavljali na usputnim točkama (2010, str. 42.)

¹⁵ Delfi su bili starogrčko svetište i proročište u Fokidi, a kao mjesto šovanja tradiciju je njegovalo još od mikenskog doba. Najpoznatije je po proročici Pitiji koja je nerijetko davala i dvosmislena proročanstva na pitanja o osnutku novih gradova/država. Od 6. st. pr. Kr. bilo je i mjesto održavanja Pitijjskih igara. (Delfi. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=14364>), pristupljeno 1.7.2023.

¹⁶ Didima je antički grad na obali Male Azije u blizini Mileta koji je imao funkciju Apolonova hrama i proročišta. (Didima. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=14988>), pristupljeno 1.7.2023.

¹⁷ Termin *ekist* rabi se za vođu grčkih stanovnika prilikom zauzimanja teritorija i osnutka nove kolonije, njihova uloga kasnije poprima i herojski kult

¹⁸ M. Milićević Bradač, 2010, str. 42.

¹⁹ Isto, str. 43.

²⁰ Isto, str. 43.

²¹ Unatoč tome što izostaju arheološki dokazi boravka Eubejaca u Oriku, kao povijesni se izvor koriste svjedočanstva Hekateja Milećanina i Herodota, dok je Stjepan Bizantinac iznio transkripciju Hekatejevih spisa (F. Budić, 2022, str. 30.–31.)

velikog za potreban broj stanovnika, ali i dovoljno malenog kako bi se što lakše obranio od neprijateljskih sila. Ovakav će se način osnivanja kolonija u kasnijim fazama primjenjivati kao obrazac prema kojem će grčke trgovce pretežno zanimati otoci dobro strateški, ali i trgovački stacionirani. Također smještena u Napuljskom zaljevu, u blizini Pitekuse razvila se još jedna grčka kolonija po imenu Kuma. Strabon napominje da je upravo ona najranije osnovana kolonija na zapadnom dijelu, a sudeći prema arheološkim istraživanjima njezin se osnutak datira malo kasnije od ranije spomenute Pitekuse. Koliko su grčke kolonije bile uspješne govori i stavka da su nerijetko i same osnivale vlastite kolonije kakav će slučaj biti i s jadranskom Isom. Kuma je tako podigla Dikearhiju i Partenopu.²² Sukobi s Etruščanima natjerat će Eubejce na približavanje Mesinskom tjesnacu kod Sicilije na kojoj će, prema Tukididu, Halkida osnovati prvu sicilsku koloniju Naks. Nedugo nakon Naks osnovana je i kolonija Zankla (kasnije Mesena) s ciljem potpune zaštite i dominacije nad Mesinskim tjesnacem. Eubejci nisu prezali pred svojim ambicijama odlaska na zapad, no put prema novim teritorijima zapriječili su im Korinćani. Osim na Itaki, korintsko se obitavanje veže i uz otok Krf, odnosno uz koloniju Korkiru. Ipak, govoreći o Korinćanima nezaobilazna tema svakako je kolonija Sirakuza smještena na zapadnoj obali Sicilije, a njezina se datacija smješta u 733. pr. Kr. Već nakon 30-ak godina Sirakuza je započela s osnivanjem vlastitih manjih subkolonija kao što su Helor i Akra. Međutim, 4. stoljeće ipak će donijeti pravi procvat u kojem se Sirakuza uzdigla na visok nivo prve sile grčkog kolonijalnog imperija. Za takvu sliku najviše se zasluga pridaje ondašnjem vladaru Dioniziju Starijem čiji su interesi za jadransku obalu posljedično doveli do osnutka Ise, Tragurija i Epetija kao vodećih lokaliteta srednjodalmatinskog prostora.²³ U razdoblju korintskog podizanja Sirakuze dolazi i do širenja utjecaja Megare²⁴ koja stvara svoju Megaru Hibleju, a nešto kasnije Lakonci²⁵ će se okušati u kolonizaciji te podići svoju prvu i jedinu naseobinu van matice – Tarant.²⁶

Osim za jug Apeninskog poluotoka, Grci su svoje interese pružali i prema Egiptu gdje se ističe osnutak Naukratije i Dafne, no zbog tamošnjih utjecaja i egipatskih pravila koja su morali slijediti, danas ih ne smatramo grčkim kolonijama u punom smislu riječi.²⁷ S obzirom na brojne spomenute, ali i sve one ovdje nespomenute naseobine koje su Grci podigli van matične zemlje,

²² M. Milićević Bradač, 2010, str. 48.

²³ Isto, str. 49.

²⁴ Megara je bila drevni polis između Atene i Korinta te važna luka na obali Egejskog mora

²⁵ Lakonci, prema regiji Lakoniji u kojoj su obitali Spartanci

²⁶ E. Heršak, str. 345.

²⁷ M. Milićević Bradač, 2010, str. 50.

svakako se može zaključiti koliko su bili uspješni u naumu osvajanja, širenja i vladanja tuđim. No, koliko su zapravo imali dobro razvijene međudnose sa zatečenim narodima i jesu li ih uopće imali još je jedno nezaobilazno pitanje na koje je teško dati konstruktivan odgovor. Prije svega zbog toga što najviše podataka o njihovim kolonijalnim pothvatima znamo upravo iz djela grčkih autora kojima je u ovom slučaju objektivnost i nepristranost vrlo upitna. Sudeći prema pojedinim historiografima, grčki je dolazak na strano područje označavao jasnu prijetnju drugim narodima koji su ih nerijetko dočekali bez upotrebe sile te se pokušali priviknuti na novu kulturu i režim stranaca.²⁸ U svojem djelu *Obalno putovanje* nastalom u 2. stoljeću pr. Kr. Pseudo-Scymno dotiče se naroda Ilira, točnije prostora Ilirije koje prema njemu započinje u prostoru „srednje Dalmacije“, a za tamošnje narode navodi kako su *izuzetno poštene i gostoljubivi i vode krajnje pristojan život*.²⁹ Koliko su bili dobri odnosi, odnosno mogu li se uopće nazvati takvima, između Ilira i grčkih doseljenika otvoreno je pitanje, no osim Skimnovih riječi o poštenim ljudima možda možemo uzeti u obzir i povoljne trgovinske veze ova dva naroda. Kako u svojim razmatranjima navodi i Wilkes, grčki izvoz u ilirske prostore donosio je jonsko staklo, jantar, brončane zdjele, keramičke predmete te nakit i vojne oklope, no kao najbolji pokazatelj grčko-ilirske kulture uzimaju se grobnice i novac.³⁰ S vremenom su Grci uvidjeli jaz između svojeg i ilirskog načina života, ponajviše, kako Wilkes izdvaja, na političkom planu i društvenom uređenju gdje se nijedna zajednica pa tako ni ilirska ne može usporediti sa zatvorenošću i kompaktnosti grčkoga polisa. Zbog takvih, možemo ih nazvati raspršenih skupina, grčki su se autori nerijetko odlučivali nazivati ih razbojnicima.³¹ Iz ovoga je vidljivo kako su Grci vrlo brzo isprva povoljne trgovinske odnose i suživot zamijenili s nešto grubljim odnosom prema zatečenom stanovništvu. Sa sve većim širenjem utjecaja, Grci su se tako vrlo vješto utaborili na jadranskim prostorima u kojima se i danas susrećemo s njihovom ostavštinom.

Nadalje, tek na koncu velikog vala kolonizacije u kojem su utemeljeni brojni gradovi diljem obale južne Italije može se govoriti o tzv. Velikoj Grčkoj (*Magna Graecia*). Unatoč tome što nikada nisu oformili političku cjelinu, pojam i danas stoji kao odraz uzdizanja, ne samo grčke sposobnosti zauzimanja neistraženih prostora, već i njihove kulture i višestoljetne tradicije.³² Promatrajući cjelokupnu priču kolonizacije sa strane grčkih osvajača, ona nije donijela samo

²⁸ E. Heršak, 2005, str. 356.

²⁹ Ps.-Scym. 405.

³⁰ J. Wilkes, 2001, str. 117.–118.

³¹ Isto, str. 121.–122.

³² P. Levi, 2007, str. 309.

nove teritorije bogate rudama, već je unaprijedila grčko poznavanje geografije, „pripremila“ ih na sukobe koristeći nove ratne tehnike, ali i dovela u doticaj s novim zajednicama i njihovim kulturama. Kao veoma kompleksan proces, za kolonizaciju bi se moglo reći da je Grcima otvorila vrata vanjskog svijeta te potaknula čitav niz promjena u vidu njihove drevne civilizacije. Može se čak i reći da je potaknula osjećaj helenizma i ojačala grčki uspjeh i osjećaj pripadnosti istom.³³ U nadolazećem će se dijelu rada rasprava posebice dotaknuti grčkog utjecaja na središnjem Jadranu, prostoru koji će i u nadolazećim povijesnim epohama biti meta interesa susjednih velesila.

3. Početak grčkog interesa za Jadran i Dionizije Sirakuški

Za lakše razumijevanje priče o kolonizaciji jadranskih otoka i priobalnih prostora ranije u raspravi iznijeta je kratka povijest grčke kolonizacije juga Apeninskog poluotoka i Sicilije koja će biti od presudne važnosti za utemeljenje i razvoj jadranskih lokaliteta pod grčkom upravom. Zašto je prostor srednjeg Jadrana bio toliko zanimljiv grčkim kolonizatorima pitanje je na koje se odgovor može naći i u samom geografskom smještaju i njegovim ostalim topografskim specifičnostima. Osim plodne zemlje, iznimno razvedene obale i brojnosti otoka o kojima je pisao i Pseudo-Skilak,³⁴ Grke su dakako privukli i komunikacijski kanali koji su omogućavali laku i sigurnu plovidbu trgovačkim brodovima. Priobalni prostor također je bio predmet njihova interesa posebice kada je riječ o onim mjestima uz koje se uzdiže visoki planinski lanac poput Dinarida, a koji je predstavljao prirodnu granicu i barijeru od neprijateljskih invazija.³⁵ Pojava Grka na Jadranu smješta se već u 8. stoljeće pr. Kr. što doznajemo preko djela grčkih autora. Najraniji interes Grci su pokazali za otok Krf gdje su osnovali već spomenutu koloniju Korkiru³⁶ koja će kasnije biti jedno od važnijih uporišta i oslonaca daljnjih grčkih prodiranja na Jadran. Kao prekretnica u grčkoj kolonizaciji jadranskog područja nerijetko se uzima 6. stoljeće pr. Kr., no zbog fragmentiranih zapisa ne doznajemo mnogo. Hekatej iz Mileta³⁷ tek je 500. pr. Kr. u svojem djelu *Obilazak Zemlje* iznio sažet opis jadranskih naselja i tamošnjih

³³ M. Milićević Bradač, 2010, str. 43.

³⁴ Ps.-Scyl. 21.

³⁵ F. Budić, 2022, str. 180.–186.

³⁶ Prema teorijama grčkih autora Strabona (Strab. 7.2.4.), Plutarha i Timeja, krfska je Korkira bila dom Eretrijaca, Liburna, Korinćana te Kolšana

³⁷ Grčki geograf 6. st. pr. Kr., Hekatej iz Mileta, i sam je sudjelovao u jednom od ustanaka Grka u području Male Azije (Hekatej iz Mileta. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24810>, pristupljeno 9.7.2023.)

naroda, dok „otac povijesti“ Herodot spominje dolazak Fokejaca na sjeverni dio Jadrana.³⁸ No, osim uzroka grčkog dolaska u jadranske prostore, Čače ukazuje i na važnost posljedica istog.³⁹ Sve učestaliji dolasci grčkih brodova i brojniji kontakti s ovdašnjim stanovništvom urodili su povećanjem trgovinske razmjene dobara koja je svoje odjeke dakako imala ne samo u gospodarskom, već i u kulturnom i sociološkom aspektu. S druge strane, sukobi i neprijateljstva s lokalnom populacijom kao i gusarske prijetnje bile su neizbježne po novoosnovana mjesta. To je posebno vidljivo za područje Dalmacije, gdje pozamašan broj grčkih ali rimskih djela govori u prilog moći naroda Liburna kao iskusnih trgovaca i gusara.⁴⁰ U novijoj je historiografiji Suić također iznio teoriju postojanja Liburna koji su spremno dočekali Grke i bili najvažnija postaja u razmjeni, no u njihovim su ih ambicijama prema Krfu i Draču ipak spremno zaustavili Grci.⁴¹ Njihovi će se međusobni sukobi nastaviti i sve do 4. stoljeća pr. Kr. kada se osniva kolonija Far o kojoj će se unutar rasprave detaljniji uvid dati nešto kasnije. Nadalje, što se tiče arheoloških dokaza u ovom periodu, 5. stoljeće svjedoči nam o velikoj zastupljenosti atenskih proizvoda u prostoru Jadranskog mora i obale.⁴² Iako to ne znači da je tada riječ isključivo o atenskoj dominaciji, keramički predmeti i novac svakako su dokaz trgovinskih odnosa Atenjana s ondašnjim stanovništvom jadranskog prostora.⁴³ Osim crvenofiguralne keramike kao tada najistaknutijeg simbola prekomorske razmjene, koja je pronađena u istarskim gradovima (Poreč, Rovinj), kvarnerskom dijelu te diljem Dalmacije, Budić navodi i rasprostranjenost crnopremazanih keramičkih posuda na prostoru istočne jadranske obale.⁴⁴ Pronađenom novcu nije poznat kontekst pronalaska, ali svakako podupire teoriju atenskih interesa za jadranski prostor.⁴⁵ S obzirom na političko-ekonomsku krizu potaknutu ishodima Peloponeskog rata,⁴⁶ a koja je sustigla Atenjane koncem 5. stoljeća, njihovi će se unutrašnji problemi odraziti i na grčki utjecaj u Jadranu koji sada dobiva novi temelj daljnje izgradnje.⁴⁷

³⁸ Herod. 1.163.

³⁹ S. Čače, 2010, str. 64.

⁴⁰ Isto, str. 64.

⁴¹ M. Suić, 1952, str. 89.–90.

⁴² F. Budić, 2022, str. 90.

⁴³ S. Čače, 2010, str. 65.

⁴⁴ F. Budić, 2022, str. 90.–91.

⁴⁵ Isto, str. 89.–91.

⁴⁶ Peloponeski rat vodio se u drugoj polovici 5. st. pr. Kr., a označen je kao sukob za prevlast u Grčkoj. Iako isprva izazvan atenskim usponom, kraj rata donio je pobjedu Sparti, a Atenjane prisilio na predaju nakon čega se nose s nezavidnim posljedicama, što političkim, što ekonomskim.

⁴⁷ Isto, str. 96.

Upravo krajem 5. i početkom 4. stoljeća započinje i razdoblje brojnijih i vjerodostojnijih povijesnih podataka. Prvi od takvih vode nas u ranije spomenutu sicilsku Sirakuzu koja je doživjela svoj uspon prevladavši okolne zajednice, ali i unutrašnje sukobe. Godine 406. zabilježen je uspon Dionizija Starijeg (Sirakuškog) koji će se već početkom 4. stoljeća pr. Kr. utaboriti na vlasti i vješto odolijevati neprijateljskim naletima.⁴⁸ Od samog prvotnog spominjanja Dionizija u 408. godini pr. Kr. pa sve do njegove uspostave vlasti, njegovo je ime spominjano u kontekstu stalnih ratovanja. Već njegove kampanje u Geli⁴⁹ vođene protiv kartaških trupa ilustriraju portret vrlo dinamičnog borca, osvajača pa na koncu i vladara. Njegovo preuzimanje vlasti nije došlo kao nagla promjena za Sirakužane, već slijedom njegova dokazivanja hrabrosti u vođenim bitkama, ali i vrlo vješto vođenim retoričkim polemikama pred građanskom skupštinom.⁵⁰ Ratnu situaciju u Geli Dionizije je iskoristio vrlo vješto. I prema riječima Diodora Sikulskog, Dioniziju je napad Kartage na Sirakuzu donio samo dobrobit u njegovu osobnu usponu. Uvjerivši građansku skupštinu da ga izabere na poziciju generala stratega, Dionizije je u kratkom roku uspio steći kontrolu nad kampanjom okupivši trupe sirakuških vojnika, saveznika i plaćenika.⁵¹ Iako riječi Diodora Sikulskog upućuju na vojsku od 30 do 50 tisuća ljudi, teško je sa sigurnošću reći o kojoj se brojci zaista radilo, no svakako valja priznati Dioniziju njegovu snalažljivost u organizaciji vojske i cjelokupnog pohoda. Dionizije je i dalje radio na jačanju svoje flote i građenju utvrda čime se nije ograničio samo na svoju regiju. Osim što su njegov uspon obilježili ratni uspjeh i snalažljivost, Dionizije se pokazao vještim i u sklapanju diplomatskih veza kada je 398. g. pr. Kr. za suprugu uzeo Doris iz Lokrija. Svojim je bračnim savezom tako osigurao čvrste veze i dobre odnose dvaju gradova koji će mu uvelike poslužiti u njegovim nadolazećim kampanjama.⁵² Sudeći prema iscrpnim Diodorovim zapisima, najteže ofenzive po Sirakuzu ujedno su i najbolje utjecale na Dionizijev politički uspon, no neposredno nakon preuzimanja vlasti, kako stoji u Diodora, u svojoj retoričkoj moći Dionizije nije prezao pred nemilosrdnom manipulativnosti i taštinom.⁵³ Tijekom samog ratovanja Dionizije nije zanemarivao nijedan dio svoje ratne flote želeći time opovrgnuti mišljenja o nedostatku svojih vojnih sposobnosti. Međutim, poneka i prevelika želja

⁴⁸ B. Kuntić-Makvić, 2010, str. 65.

⁴⁹ Gela, luka na južnoj obali Sicilije, osnovana je u 7. st. pr. Kr., a 405. pr. Kr. zauzeli su je Kartažani. Za vrijeme Dionizija Starijeg, stanovnici Gele obratili su se Sirakužanima za pomoć, a sudjelovanje u tom pohodu Dionizije je vješto iskoristio u svoju korist.

⁵⁰ Diod. Sic. 13.92.1.

⁵¹ Diod. Sic. 13.94.4–5.

⁵² Diod. Sic. 14.44.6.

⁵³ Diod. Sic. 13.93.3.

i ambicija dovele su Dionizija do manjih neuspjeha među kojima se izdvaja onaj protiv Gele.⁵⁴ Tako se njegov vrhunac vrlo brzo manifestira i kao nagli pad. Unatoč svim vješto vođenim strategijama, Dionizijev se krah ogledao u njegovim suviše ambicioznim pretenzijama i naglom sprovođenju istih. No, unatoč tome, njegove se ratne tehnike ne dovode u pitanje, a Dionizijeva vlast ostaje primjerom tiranskog uspjeha. Ipak, poneka pretjerivanja u brojkama vidljiva su u Diodorovim zapisima, posebice kada je riječ o Dionizijevoj vojsci ili ratnim aktivnostima.⁵⁵ Za točna historiografska razmatranja uvelike bi pomogli što precizniji podaci, no kada je riječ o antičkim vremenima treba uzeti u obzir sve čimbenike. Hiperboliziranje Dionizijeva života može nositi određenu težinu i označavati vrlo važnu povijesnu ličnost, posebice proučavamo li njegov život od generala vojske, osvajača te naposljetku upamćenog sirakuškog tiranina. U ovom kontekstu najveću ulogu dakako igra njegova osvajačka komponenta koja ga je naposljetku dovela i do jadranskih otoka i obale o čijim antičkim korijenima i danas svjedočimo.

Godine 380e donijele su mnoga previranja diljem Sicilije pa se nakon nekoliko uspješnih obrana Dionizije odlučio okrenuti Jadranskom moru. Iako je njegova prvotna zamisao i najveća želja bila ostvarivanje prevlasti nad Jonskim morem čime bi svojem brodogradu osigurao i mirnu plovidbu sve do Epira, put ga dovodi u prostor jadranskih gradova.⁵⁶ Diodor Sikulski spominje čak i Dionizijeve planove pljačkanja bogatog hrama u Delfima.⁵⁷ Pomogavši Ilirima u sastavljanju savezničke vojske protiv Mološana, Dionizije ulazi u borbe za vlast nad Epirom, ali najvažnije za ovaj rad, osniva jednu koloniju na Jadranu i postaje ključan suradnik u osnivanju druge.⁵⁸ Kako je 4. stoljeće zaista donijelo procvat u nametanju grčke kulture i vlasti, poneki će reći čak i prave dominacije nad Jadranom, poneki autori vole razvijati tezu o Dionizijevu jadranskom carstvu.⁵⁹ Unatoč velikim dokumentiranim uspjesima velikog tiranina, pretjerano je donositi slične zaključke, no činjenica jest, kako i sam Ivetić navodi, da se u takvom kontekstu ostvarene moći i vizije vlasti Dionizijevo ime spominje prvo.⁶⁰ Nastavak razrade iznijet će prije svega dvije najdugovječnije grčke naseobine na Jadranu uz koje i danas vežemo pitanje datiranja njihova osnutka.

⁵⁴ Diod. Sic. 13.110.5.

⁵⁵ Osim ranije spomenutih brojki glede Dionizijeve vojske, Diodor tako navodi i brojnost njegovih čamaca, ratnih brodova i njihovih spremišta (Diod. Sic. 14.41.3.)

⁵⁶ B. Kuntić-Makvić, 2010, str. 65.

⁵⁷ Diod. Sic. 15.13.1.

⁵⁸ Diod. Sic. 15.13.4.

⁵⁹ E. Ivetić, 2022, str. 42.

⁶⁰ Isto, str. 42.

4. Pitanje osnutka najstarije grčke kolonije na Jadranu

Prilikom svojeg naseljavanja u „nove“ krajeve, grčki su pomorci težili povezivanju dotad manje povezanih pa čak i izoliranih priobalnih i otočnih dijelova Jadrana. Osnivajući nove kolonije, predstavljali su prave posrednike u upotpunjavanju trgovačkih i komunikacijskih puteva. Time je Jadran ušao u krug helenističke kulture i svijeta, a kasnije tijekom nadolazećih razdoblja i ostao integriran u njihovoj zajednici.⁶¹ Ovo će poglavlje iznijeti priče o dvije najranije utemeljene grčke kolonije na Jadranu – *Pharos* i *Issa* te ujedno i pokušati iznijeti argumentaciju u prilog one koja je ranije osnovana.

4.1. Kolonija *Pharos*

O osnutku kolonije *Pharos* (Far) direktne informacije dobivamo iz Diodora Sikulskog.⁶² Naime, nakon što su Parani uz Dionizijevu pomoć zauzeli jadranski otok Hvar, te radili na izgradnji grada i podizanju zidina, tamošnji barbari pobunili su se protiv grčke prisutnosti. Na poziv u pomoć stigao je narod Ilira koji je svojim snagama uspio nanijeti štetu grčkim doseljenicima. Dionizije je iskoristio osnutak svoje netom podignute naseobine Lisa⁶³ te uz pomoć tamošnjeg zapovjednika uspio doploviti do Fara. Zatečene u nespremnosti, barbarsko je stanovništvo sustigla loša sudbina i velik dio njih skončao je utapanjem ili u zarobljeništvo.

Nadalje, govoreći o toponimu otoka Hvara,⁶⁴ vidljivo je kako se veže uz Far, naziv koji je potekao od grčke naseobine Par, ujedno i osnivača ove jadranske kolonije, no o toponimu otoka svjedoči još nekoliko izvora. Zapisi Stjepana Bizantinca, Skimna Hijanina pa i Strabona spominju naziv Paros,⁶⁵ dok Diodor Sikulski navodi kako je ime otočne naseobine Faros. U rimsko doba, prema Pliniju, rabio se naziv Faria,⁶⁶ dok djelo Apolonija Rođanina,

⁶¹ E. Ivetić, 2022, str. 43.

⁶² Diod. Sic. 15.13.4.

⁶³ U Diodora postoje dvojbe oko čitanja toponima ovog grada gdje neki zastupaju mišljenje da se radi o Lisu (*Lissos*), dok drugi smatraju da piše Isa (*Issa*), no više pažnje ovoj temi posvetit ću u poglavlju posvećenom koloniji Isi.

⁶⁴ Ovdje je važno naglasiti da je osnovana parska kolonija bila smještena na prostoru današnjeg Starog Grada na otoku Hvaru, a ne u gradu Hvaru. Ipak, ime čitava otoka danas pripisujemo Paranima koji su se uz Dionizijevu pomoć uspjeli nastaniti na jadranskom otoku.

⁶⁵ V. Gaffney, B. Kirigin, 1998, str. 222–223.

⁶⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.152.

Argonautika,⁶⁷ navodi termin Pitijeja, odnosno Pitijusa,⁶⁸ za koji tumači spjeva tvrde kako se radi upravo o otoku Hvaru.⁶⁹

Nadalje, osim samog Diodorovog teksta i toponimije otoka, uz kontekst osnutka kolonije Fara ovdje se važno pozabaviti s dva ključna pitanja: tko su bili prastanovnici otoka te zašto je uopće došlo do grčke kolonizacije Fara? S jedne strane, zbog svojeg vrlo povoljnog geografskog smještaja, otok Hvar gotovo je sigurno bio u doticaju s okolnim otocima i obalom, no zbog manjka arheoloških nalaza i zapisa znamo vrlo malo. Ipak, unatoč tome, pronađeni grčki nalazi svjedoče u prilog postojanja domorodačkih zajednica koje su još za vrijeme mikenskog doba bile u itekakvoj komunikaciji s grčkim svijetom.⁷⁰ Pitanje koje se i dalje nameće kao nerazriješeno jest identitet stanovništva prije doseljenja Grka. Jedna od postavljenih teza iznosi mogućnost postojanja ilirskog naselja na Hvaru utemeljenog u 5. stoljeću pr. Kr. Jesu li Iliri zaista bili ti koji su obitavali na Hvaru prije dolaska Grka nemoguće je potvrditi, ali svakako je poznata činjenica grčkog podizanja naselja, što u već ranije naseljenim, što u nenaseljenim područjima otoka.⁷¹ Oko ove teme jasno je da se javljaju različita mišljenja i zastupaju različite teze pa ću tako izdvojiti i onu koju je opisala J. Jeličić-Radonić u kojoj se upliv Dionizija Sirakuškog u kolonizaciju otoka Hvara tumači nešto drugačije. Prije svega temelji se na arheološkim nalazima iz Remetinog vrta u Starom Gradu. Upravo na tom lokalitetu, kako tvrdi, nekada je postojalo ilirsko naselje.⁷² No, kao razlog zašto je Dionizijeva flota pomogla Paranima doći baš na Hvar objašnjava najviše putem ostvarenja i zadovoljenja Dionizijevih osobnih ciljeva. Sudeći prema ovom polazištu, Dionizije je u suštini želio prevlast na Jadranu, a u Visu i Hvaru vidio je golemu priliku za ispunjenje istog. Međutim, njegove težnje nisu, kako tvrdi Jeličić-Radonić, bile zaustavljene na koloniziranju jadranskih otoka, već su sezale i do puno većih vojnih i političkih ambicija, točnije kontrole svih važnih pomorskih puteva koji idu u korist trgovini i širenju sirakuškog utjecaja.⁷³ Ipak, što se tiče grčkih autora, oni ne navode ime Ilira kao stanovnika Hvara. Dok Diodor Sikulski, kao što je i

⁶⁷ *Argonautika* ili *Pjesma o Argonautima* djelo je grčkog pjesnika i filologa Apolonija Rodanina. Ep napisan u četiri dijela svjedoči o grčkim pothvatima, a zbog svojeg opsega i sadržaja stoji uz Homerove velike spjevoeve.

⁶⁸ U svojoj *Argonautici*, Apolonije se osvrće na jadranske otoke, no termini koje uvodi ne stoje kao toponimi otoka, već pridjevi kojima ih on opisuje. Tako *Pitijeja* označava dražestan otok, dok *Diskelados* opasan. U današnjim se razmatranjima iznose mišljenja da je *Diskelados* zapravo naziv za otok Hvar zbog toga što je plovidba oko njega bila opasna i problematična.

⁶⁹ B. Kirigin, 2004, str. 18.–19.

⁷⁰ Isto, str. 23.

⁷¹ B. Kirigin, 2004, str. 38.

⁷² J. Jeličić-Radonić, 2005, str. 317.

⁷³ Isto, str. 317.

ranije navedeno, spominje poziv Ilira s kopna, Pseudo-Skilak tumači situaciju nešto drugačije. Naime, on spominje narod Nestejaca koji su, kako kaže, *na novom Pharosu, helenskom otoku*.⁷⁴ Već spomenuti spjev *Argonautika* koji potpisuje Apolonije Rođanin navodi pak kako na Pitieji (Hvaru) žive Liburni. Sudeći prema materijalnim ostacima, ponajviše iz željeznog doba, mogla bi se pretpostaviti teza o Liburnima, ali ipak ne sasvim pouzdano.⁷⁵ Ako znamo da su Iliri bili žitelji na kopnenom području praktički nasuprot otoka, zašto zanemariti nalazišta paljevinskih grobova i crvenofiguralne keramike na Hvaru koja bi mogla potvrditi njihovo obitavanje na otoku.⁷⁶ Tijekom obrade nalaza keramičkih predmeta, Kirigin priznaje kako je istima teško odrediti točno vrijeme izrade, stoga ih smješta u raspon od 8. do 4. stoljeća, no ipak ostaje pri mišljenju da je takva keramika mogla biti načinjena tijekom 5. stoljeća pr. Kr., odnosno prije dolaska Parana i utemeljenja Fara.⁷⁷ Zato možemo reći da je dolazak Ilira te njihov život na otoku prije grčkog dolaska dakako otvorena mogućnost, no i u ovom slučaju nedostatak arheoloških materijala koči daljnja razmatranja iznesene teze.

Nadalje, dolazak Grka s otoka Parosa nije bio nimalo lak zadatak za Parane uzmemo li u obzir udaljenost između ova dva otoka.⁷⁸ Parani su svoje naseobine van matice počeli uspostavljati već tijekom 8. stoljeća. Iako je jedna od zastupljenih teza da su bili siromašan narod, Kirigin navodi plodnost njihove zemlje koja je, osim što im je davala izvore vode, pružala i nalazišta kvalitetnog vapnenačkog kamena od kojeg su gradili grčke hramove.⁷⁹ Pa ipak, pitanje zbog čega su doplovili sve do Hvara i dalje je otvorena tema. Osim radi izvoza svojih proizvoda, vrlo često nameće se i ideja preseljenja stanovništva. Možemo samo nagađati o brojkama o kojima se radilo kada su u pitanju stanovnici Para, no svakako ne bi trebalo niti isključiti mogućnost prenaseljenosti otoka čiji su stanovnici možda upravo u Hvaru vidjeli svoj nastavak života i tradicije. Kirigin u ovom kontekstu daje još jednu teoriju, onu vezanu uz tada aktualne događaje i previranja na grčkom kopnu. Pobijedivši u Peloponeskom ratu, Sparta je vršila golem pritisak na stanovnike Para koji su trebali biti spremni napustiti dom pa se zato niti ta ideja ne treba smatrati nemogućom.⁸⁰ Dotaknemo li se i teme ondašnje organizacije vlasti na

⁷⁴ Ps.-Scyl. 23.

⁷⁵ B. Kirigin, 2004, str. 41.

⁷⁶ Za potvrjenu tezu o postojanju nekadašnjeg ilirskog naselja na mjestu Starog Grada, Kirigin uzima nalazišta sloja paljevine koje je obuhvaćalo gotovo čitav prostor Fara (Kirigin, 2004, str. 37.–38.)

⁷⁷ B. Kirigin, 2004, str. 37.

⁷⁸ Kirigin u svojoj disertaciji navodi i brojke pa tako iznosi udaljenost između Parosa i Hvara koja iznosi 700 nautičkih milja, ali i tri mora koja je Paranima bilo potrebno prijeći da bi stigli do odredišta – Egejsko, Jonsko i Jadransko. (B. Kirigin, 2004, str. 42.)

⁷⁹ B. Kirigin, 2004, str. 44.

⁸⁰ B. Kirigin, 2004, str. 59.

Paru, nezaobilazna je poveznica i već spomenuti Dionizije Sirakuški. Kirigin navodi i dvojicu učenjaka, zagovornika tiranskog načina vlasti, Euenta i Filista, koji su, kao njegovi poznanici i savjetnici, vrlo vjerojatno učestvovali u podizanju hvarske kolonije. Međutim, i dalje nerazriješen misterij odluke dolaska na otok Hvar objašnjava upravo kroz političke razloge gdje navodi kako je Dionizije inzistirao na preseljenju određena broja stanovnika s Para na Hvar, a sve potaknuto (ne)simpatiziranjem Spartanaca.⁸¹

Ovdje je jako važno napomenuti da se dolazak Grka Parana na ovaj otok može vezati i uz želju za kontrolom jednog od najplodnijih područja na Jadranu. Naime, radi se o tzv. farskoj hori (*Pharos chora*), gdje i dan danas postoji jedan od rijetkih, vrlo dobro sačuvanih primjera karakteristične grčke raspodjele zemlje, upisane i na spisak UNESCO zaštićene baštine.⁸² Farska hora nalazi se u neposrednoj blizini Starog Grada, a sukladno višegodišnjim istraživanjima domaćih i stranih znanstvenika danas smo upoznati s četiri mreže koje upućuju na četiri odvojene podjele zemljišta.⁸³ Učestalija istraživanja ove teme pokrenuo je Š. Ljubić još u drugoj polovici 19. stoljeća istražujući razasute spomenike i spominjući tzv. Farski ager, dok će kasnije studije raspoznati izvornu antičku podjelu zemlje. Za farsku horu karakteristični su suhozidi, točnije kamene *gomile*⁸⁴ koje tvore ortogonalnu mrežu raspoređenih polja.⁸⁵ Sudeći prema istraživanjima Kirigina i Slapšaka, iako je farska hora obuhvaćala svega osminu otoka Hvara, njezin se prostor mogao podijeliti na dvije sfere – urbanu i poljoprivrednu gdje su bila organizirana imanja, hramovi i seoske zadruge, dok su prostor van hore rabili u lovačke svrhe. Iako su većim dijelom diljem polja pronalazeni ostaci grobnica, jedan od pronađenih natpisa izuzetno je važan upravo zbog jasnog upućivanja na podjelu zemljišta među stanovnicima Fara. Naime, riječ je o međašnom natpisu Matije Pitejeva otkrivenog u 19. stoljeću. Po sredini, ispod te iznad samog natpisa karakterističan je isklesani žlijeb koji stoji za granicu između parcela. Mjesto nalaza ovog natpisa i dalje je nepoznato, no i danas nas jasno upućuje u ondašnju podjelu zemljišta među stanovnicima Fara.⁸⁶ Tijekom istraživanja ustanovljene su čak 73 sačuvane parcele koje su ravnomjerno raspoređene, a zbog svoje konfiguracije neke su parcele obuhvaćale i prostor samog grada pa čak i morskog dijela. Između

⁸¹ B. Kirigin, 2004, str. 60.

⁸² B. Kirigin, B. Slapšak, 2010, str. 137.

⁸³ M. Gamulin, 2011, str. 401.

⁸⁴ Termin *gomila* rabi se u hvarskom dijalektu za suhozid, u ovom slučaju za razdjelnicu između parcela (M. Gamulin, 2011, str. 394.)

⁸⁵ M. Gamulin, 2011, str. 394.

⁸⁶ B. Kirigin, B. Slapšak, 2010b, str. 135.

zemljišta nalazili su se javni puteljci koji su vodili u grad.⁸⁷ Čitava ovakva preraspodjela dovodi nas do zaključka kako su Farani još u ondašnje doba imali vrlo striktnu, ali i pravilnu preraspodjelu zemlje na kojoj su uzgajali, ne samo za potrebe vlastite zajednice, već i za vanjsko „tržište“ i poveću zaradu. Kako se i ranije navelo, ne treba isključiti mogućnost da je unutar farske hore bio podignut i hram,⁸⁸ vrlo vjerojatno posvećen Demetri, božici plodnosti i žetve. Ovu tezu navode Kirigin i Slapšak argumentirajući je s nalazima s konca 20. stoljeća kada su na prostoru hore pronađeni veći kameni blokovi koji bi po svojoj veličini dakako odudarali od ostatka suhozidne gradnje.⁸⁹ Kolika je vjerojatnost da su upravo takvi veći kameni blokovi nekada zaista tvorili zidove religijskog mjesta i dalje ostaje nepotvrđeno, no priču o farskoj hori zaključit ću s važnošću njezina fenomena u kojem je takva planska organizacija samo još jedan u nizu dokaza postojanosti i inovativnosti drevne civilizacije, ali i elementa zbog kojeg su Parani isprva i došli na jadranski otok.

Za kraj treba spomenuti kako je osnutak kolonije Far usko povezan s drugom najznačajnijom grčkom kolonijom na Jadranu – kolonijom Isom (*Issa*). Njihovoj povezanosti ponajviše svjedočimo iz zapisa Diodora Sikulskog. Također, u svojem djelu *Obalno putovanje* nastalom u 2. stoljeću pr. Kr. i Pseudo-Skimno navodi postojanje više kolonije Ise, koju su osnovali Sirakužani,⁹⁰ a kojoj ću se posvetiti dalje u raspravi. Međutim, pitanje koje i dalje ostaje dvojbeno jest ono koje vežemo uz osnutak najstarije grčke kolonije na Jadranu. O kontroverzi imena kolonije na Visu i grada Lisa nadovezat ću se još jednom kasnije u tekstu.

4.2. Kolonija *Issa*

Među srednjodalmatinskim otocima, osim spomenutog Hvara, po svojem povoljnom smještaju i pristaništem izdvaja se i otok Vis. Iz većeg dijela otkrivenih spomenika doznajemo o jakim trgovačkim i političkim vezama otoka prema talijanskoj obali što nas dovodi i do priče o samom početku utemeljenja naselja Ise.⁹¹ Iako je bila malo naselje, sudeći prema materijalnim ostacima grčke kulture, isti nam potvrđuju veliku važnost ove kolonije koja je s punim pravom parirala ostalim grčkim gradovima. Osim po nalazištima materijalne kulture, važnost Ise

⁸⁷ B. Kirigin, B. Slapšak, 2010b, str. 136.

⁸⁸ Isto, str. 135.

⁸⁹ Isto, str. 136.–137.

⁹⁰ Ps.-Scym. 405.

⁹¹ B. Kirigin, 2010c, str. 119.

očitovala se prije svega u urbanističkoj jezgri i organizaciji života.⁹² Dolaskom Grka u jadranske prostore otvorila se i mogućnost novog tipa razvoja, ne samo društvene strukture, već i političkog uređenja. Kako i Kirigin navodi, upravo na primjerima Fara i Ise može se na hrvatskom tlu prvi put pratiti demokratsko uređenje gradova koji uživaju slobodu poput grčkih polisa u matici.⁹³ Kod etimologije toponima situacija je nešto složenija negoli je to u slučaju s ranije spominjanom kolonijom. Naime, naziv *Issa* povezivao se s otokom Lezbom, ali i prostorom Italije, no možda najraširenija teorija jest ona o mediteranskoj riječi za utvrdu na vodi.⁹⁴ Iako je teško izvući pouzdan i točan zaključak o stvarnom porijeklu imena ove kolonije, činjenica jest da su Grci sve toponime prilagođavali sebi, a ideja o spoju grčko-italske uporabe naziva također zvuči zanimljivo kada sagledamo cjelokupnu priču o utjecaju moćne Sirakuze i njihova vladara Dionizija.

O samom osnutku, točnije osnivačima kolonije Ise saznajemo iz riječi ranije spomenutog Pseudo-Skimna, koji govori: *Na njihovoj obali postoji otok koji se zove Issa, kolonija Sirakužana (...)*.⁹⁵ Pseudo-Skimno u svojem se djelu pretežno bavio geografskim smještajem gradova te povijesti i etnografskim značajem pojedinih naroda. Iako se prvotno držao ranije nastalih zapisa o smještaju i položaju jadranskih otoka, njegovo djelo *Periegeza* od iznimna nam je značaja upravo po priču o odnosu otoka Visa (kolonije Ise) s Hiličkim poluotokom. Iako i *Argonautika*⁹⁶ navodi smještaj Ise, Skimnovo je djelo jedino vrelo koje uopće navodi vezu ove kolonije sa Sirakužanima. Nadalje, kako navodi i Čače, osim već spomenutih grčkih zapisivača, velik je broj onih koji su također otoku Visu pridavali najveću važnost kada je u pitanju bio prikaz srednjodalmatinskog otočja. Tako ga navode i Strabon i Ptolemej stavljajući ga na prvo mjesto.⁹⁷ Uzmemo li, stoga, u obzir takve navode grčkih autora, vidljivo je zašto su Sirakužani prilikom svoje ekspanzije odabrali upravo Vis kako bi podigli jednu od prvih grčkih kolonija na Jadranu i od tamo širili svoju kulturu.

Kao što je već prethodno napomenuto, godine 380-e pr. Kr. bile su burne po sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg koji je sukladno svojim vojnim uspjesima u Epiru radio i na stvaranju svojeg „imperija“ na Jadranu. Iako nema sumnje kako su obje jadranske naseobine, i Far i Isa, utemeljene uz pomoć sirakuškog utjecaja, govoreći o utemeljenju Ise nerijetko nailazimo na

⁹² B. Kirigin, 1996, str. 15.

⁹³ Isto, str. 15.

⁹⁴ Isto, str. 53–54.

⁹⁵ Ps.-Scym. 405.

⁹⁶ Djelo Apolonija Rođanina, vidi ranije u tekstu

⁹⁷ S. Čače, 2015, str. 10.–16.

razilaženja u tezama i pretpostavkama na temelju izvora koje posjedujemo. Sudeći prema već ranije spomenutim riječima Diodora Sikulskog,⁹⁸ Dionizije Sirakuški bio je utemeljitelj naselja Lisa (*Lissos*) na današnjoj albanskoj obali. No, prilikom proučavanja Diodorovih riječi ne možemo sa sigurnošću znati radi li se o Lisu ili Isi. Tezu o pogrešnom tumačenju toponima prvi je uočio i iznio hrvatski povjesničar 17. stoljeća – Ivan Lučić Lucius.⁹⁹ Kako navode i Budić¹⁰⁰ i Jeličić-Radonić, Lucius je razvio mišljenje kako je prilikom prepisivanja načinjena greška, te da umjesto *Lissos* trebamo čitati *Issos* (*Issa*), čime bi otok Vis poslužio kao teren prvoj grčkoj naseobini na Jadranu te ujedno i prethodio utemeljenju Fara. Tezi o prvotnom osnivanju Ise dakako ide u prilog činjenica da se Lis u drugih grčkih autora navodi kao ilirski grad, što prema Jeličić-Radonić potvrđuju i albanska arheološka iskapanja.¹⁰¹

Osim već spomenutih izvora, zaustavit ću se i na riječima povjesničara Strabona na koje je svoj osvrt dao i Kirigin. Grčki je historiograf na koncu 1. stoljeća pr. Kr., opisujući jadransku obalu i istarski poluotok, dao i neke komentare na Isu. U svojem se djelu *Geografija* osvrnuo na njihov uzgoj maslina i vinove loze iz čega nam daje naslutiti da su grčke naseobine imale vrlo dobro organiziran sustav proizvodnje i trgovine.¹⁰² Ipak, glavnina se ekonomije grada Ise temeljila na proizvodnji vina što je, prema Kiriginovim istraživanjima, vidljivo i s velikog broja isejskih kovanica koje nerijetko otkrivaju prikaze grozdova, kratera¹⁰³ i čaša za ispijanje vina. Ako je vjerovati najnovijim provedenim istraživanjima na ovu temu, kolonija Isa za svojeg je vrhunca i uspona mogla izraditi i do dva milijuna litara vina godišnje. Priredivši toliku količinu vina, Isejci su trgovanjem, smatra se, zarađivali čak i četiri puta više nego što su to radili Farani s prodajom svojeg žita.¹⁰⁴ No, zanemarimo li pretpostavke o navedenim brojkama, činjenica jest da su se obje grčke kolonije veoma dobro snalazile kada je u pitanju poljoprivreda i plasman uzgojenog. Time su dakako osigurale uspješnu zaradu te život svojim stanovnicima pod čime Kirigin navodi ulaganje kapitala u dobrobit zajednice, ponajviše gradnju i održavanje gradskih zidina i hramova, ali i raznih svečanosti i igara.¹⁰⁵ Da je uzgoj vinove loze, odnosno proizvodnja vina bila od najveće važnosti za Isu dokazuju i nalazi nadgrobnih spomenika koji najčešće

⁹⁸ Diod. Sic. 15.14.2.

⁹⁹ J. Jeličić-Radonić, 2005, str. 323.

¹⁰⁰ F. Budić, 2022, str. 97.

¹⁰¹ Prema Jeličić-Radonić, u Lisu nedostaje helenistički arheološki materijal koji bi se vezao uz 4. stoljeće pr. Kr.

¹⁰² B. Kirigin, 1996, str. 46.

¹⁰³ Termin *krater* rabi se za široku antičku posudu, najčešće metalnu ili keramičku, koja je služila za miješanje vina, nerijetko i u svrhe gozbi ili kao ukras.

¹⁰⁴ B. Kirigin, 2010c, str. 121.

¹⁰⁵ Isto, str. 121.

spominju boga Dioniza,¹⁰⁶ pa se i iz toga svakako da naslutiti kolika je važnost ležala upravo u vinu i štovanju kulta njegova zaštitnika.¹⁰⁷

Što se tiče same lokacije grada Ise, zidine ove grčke naseobine podignute su na zapadnom dijelu otoka, a velika strateški podignuta luka omogućila je lako usidrenje velike flote. Međutim, proučavamo li Isu s arheološkog aspekta, dosadašnja istraživanja ne otkrivaju jasne podatke o utemeljenju grada. Keramičke posude svakako idu u prilog trgovanju već u 6. stoljeću pr. Kr, dok epigrafski spomenici, skulpture i novac zbog svoje neutemeljene datacije otkrivaju nešto manje. Ipak, najviše relevantnih podataka o osnutku Ise doznajemo iz arheoloških iskopavanja nekropola koje leže s jugozapadne strane otoka te u dijelu današnjeg grada Visa. Iako se uz one pronađene tvrdi kako je velik dio njih i izgubljen zbog brojnih nepogoda i devastacija, pretežno obiteljske grobnice i predmeti sačuvani unutar istih mnogo nam govore o postanku, ali i životu i društvenim zbivanjima.¹⁰⁸

Grčki su grobovi otkriveni na nekoliko viških lokaliteta,¹⁰⁹ a ovdje ću se nakratko zadržati na onome u neposrednoj blizini grada, točnije na zapadnoj strani na mjestu rasadnika palmi, pronađenom i istraženom tijekom prošlog stoljeća.¹¹⁰ Čargo iznosi pretpostavku ukapanja u blizini gospodarstava pa je, uzmemo li ovu teoriju, velika vjerojatnost bila gradnja nekropoli u neposrednoj blizini odvijanja svakodnevnog života.¹¹¹ Najveći dio pronađenih predmeta unutar ovih grobnica jesu lončarski ostaci gdje svakako treba izdvojiti keramičke posude izrađene u tzv. *Gnathia*¹¹² stilu. S obzirom na brojnost ovakvih posuda pronađenih na viškim lokalitetima, možemo zaključiti kako je kolonija Isa imala vrlo dobre i razvijene trgovinske odnose s područjima iz kojih je potjecala proizvodnja istih.¹¹³ Nadalje, osim keramičkih nalaza, izdvajaju se i pokoji noževi i strigili¹¹⁴ te željezni predmeti koji su, kako navodi Čargo, oksidirali i izgubili svoj prvotni oblik.¹¹⁵ Sudeći prema nalazima i ostacima pronađenim unutar

¹⁰⁶ Bog Dioniz u grčkoj je mitologiji bio simbol plodnosti, veselja, zabave i vina zbog čega ga se povezuje s tzv. dionizijskim kultom kao svečanosti upravo njemu u čast koju su karakterizirale razuzdane zabave uz piće.

¹⁰⁷ B. Kirigin, 2010c, str. 121.

¹⁰⁸ Isto, str. 121.

¹⁰⁹ Isejske nekropole na Visu pronađene su na Martvilu, gdje je riječ o jugozapadnoj grobnici, a zatim i na prostorima Vlaške njive te Grebišću (M. Ugarković, 2019, J. Jovanović, 2023)

¹¹⁰ B. Čargo, 2008, str. 89.

¹¹¹ Isto, str. 92.

¹¹² Umjetnost u *Gnathia* stilu datira se u 4. stoljeće pr. Kr., a potječe iz istoimena grada u Apuliji. Karakterizira ih široka paleta boja i ornamenata kao i prikaza iz svakodnevnog života.

¹¹³ B. Čargo, 2008, str. 94.

¹¹⁴ *Strigil*, termin koji se koristi za alatku koja se rabila za čišćenje i struganje prljavštine s tijela, najčešće rabljena u grčkoj i etruščanskoj kulturi.

¹¹⁵ B. Čargo, 2008, str. 99.

isejskih nekropola kraj rasadnika palmi, istraživanja navode kako su tamošnji ukopi započeti već krajem 4. stoljeća pr. Kr., odnosno na samim počecima 3. stoljeća. Vrijeme je to rasta isejske dominacije nad prostorom središnjeg Jadrana kada se razvija isejsko gospodarstvo, širi trgovinska moć, ali i utjecaj na okolne otoke.¹¹⁶ Način izgradnje pronađenih grobnica uvelike se uspoređuje s ostalim pronađenim grčkim nekropolama čime dobivamo još jedan dokaz povezanosti Ise i helenističke kulture.¹¹⁷

*Slika 1. Grčka kolonizacija Jadrana*¹¹⁸

Da zaključim, problematika osnutka prve grčke kolonije na Jadranu aktualna je i danas gdje historiografija pokušava dokumentirati dolazak Grka i prvotno utemeljenje Fara, odnosno Ise. Zapisi Diodora Sikulskog stvaraju dodatnu zamršenost priče uključivši grad Lis čiji se toponim nerijetko miješa s toponimom kolonije Ise. Prema literarnim izvorima, većina je autora prihvatila stajalište da je Far prva grčka naseobina na Jadranu, a kao temeljnu argumentaciju ističu manjak arheoloških ostataka pronađenih u isejskim nekropolama koji bi mogli stati u obranu tezi da je život u Isi postojao i prije farskog utemeljenja.¹¹⁹ Nadovezujući se na navedeni

¹¹⁶ B. Čargo, 2008, str. 99.–100.

¹¹⁷ Isto, str. 99.

¹¹⁸ M. Solarić, N. Solarić, 2009, str. 61. (*ResearchGate*, https://www.researchgate.net/figure/Greek-colonies-Issa-Vis-on-the-island-of-Vis-Pharos-Stari-Grad-on-the-island-of-Hvar_fig3_228658931)

¹¹⁹ J. Jeličić-Radonić, 2005, str. 323.

zaključak, Kirigin posebice ističe nalaze keramike. S obzirom na poveću količinu iskopanih keramičkih posuda o kojima je bilo riječi nešto ranije u tekstu, prema njegovim konstatacijama i dalje svjedočimo nedostatku onih koje bi istraživanja datirala u vremenski raspon od sredine 5. do druge polovice 4. stoljeća pr. Kr. Time bi pretpostavke o prvoj grčkoj koloniji na Jadranu dakako išle u prilog koloniji Faru.¹²⁰ Iako ovdje ne možemo zauzeti decidirano stajalište, držat ću se otprije postavljenih teza arheologa koji uzimaju Far prvom grčkom jadranskom naseobinom. No, sve i da su naša razmatranja ove teme netočna, jadranski se prostor i dalje može pohvaliti dvjema grčkim kolonijama koje potječu iz 4. stoljeća pr. Kr.

5. Isejske kolonije u srednjoj Dalmaciji

Nadmoć kolonije Ise nad ostalim jadranskim otocima, pa i kolonijom Far, bila je dakako vidljiva, ne samo u razvitku njihove ekonomske organizacije i snažne flote, već i u ostvarivanju vlastitih uspjeha na prostoru srednjeg Jadrana. Kako je i ranije izneseno, građanima Ise bila je osigurana pravilna preraspodjela dobara uz koju se čitavoj koloniji osigurala ekonomična i planska proizvodnja, ponajviše vina.¹²¹ Ipak, u ovom ću se poglavlju prije svega posvetiti predstavljanju isejske prevlasti na Jadranu u kontekstu njihove ekspanzije. U vrijeme svojeg najvećeg uspona, Isa će dominirati srednjojadranskim dijelom te osnivati vlastite naseobine, što na okolnim otocima, što na kopnu među kojima ću posebice izdvojiti Tragurij (Trogir) i Epetij (Stobreč) koje su prema pretpostavkama znanstvenika utemeljene u 3. stoljeću pr. Kr.

5.1. Tragurij

Treće stoljeće pr. Kr. označilo je za Isejce najuspješnije razdoblje promatramo li ih u kontekstu ekspanzionističke politike. Iako je Kirigin dao pretpostavku nešto preciznije datacije isejskog utemeljenja Tragurija i Epetija koje je, kako navodi, teklo između 217. i 205. pr. Kr.,¹²² za ovakvo što izostaju nam dokazi te je sama pretpostavka vrlo brzo odbačena, kako iznosi i Šešelj.¹²³ Naseobina Tragurij smještena je na otočiću između kopna i otoka Čiova što joj je osiguralo vrlo dobru zaštitu, ali i otvoren plovidbeni put.¹²⁴ Od ranije spomenutih grčkih

¹²⁰ B. Kirigin, 2010c, str. 121.

¹²¹ Isto, str. 121–122.

¹²² B. Kirigin, 1996, str. 63.

¹²³ L. Šešelj, 2009, str. 446.

¹²⁴ Isto, str. 65.

povjesničara od velike nam je važnosti još jednom Pseudo-Skilak, koji navodi Tragurij kao jedno od naselja nedaleko Ise i Fara. *U ovom zaljevu nalaze se otoci Trogir i Brač – ti su otoci udaljeni jedan od drugog dva stadija ili malo više – od Fara i Ise. (...) a ti gradovi su helenski.*¹²⁵ Navedene riječi daju nam iščitati, ne samo postojanje spomenutih naselja, već i njihovu svezu s ranije osnovanim Farom i Isom, odnosno s helenističkim svijetom. No, osim Pseudo-Skilaka, spominjanje Tragurija vidljivo je i u Polibijevu zapisu koji potvrđuje Tragurij kao isejsku naseobinu.¹²⁶

Međutim, kako nemamo mnogo zapisa poput ovih, istraživanja antičkog Tragurija svode se na materijalne ostatke. Međutim, i zbog njihova manjka, o osnutku ovog antičkog naselja ponajviše doznajemo iz jednog epigrafskog spomenika te samih gradskih bedema.¹²⁷ Tako je ovdje potrebno izdvojiti jedini grčki epigrafski spomenik postavljen uz gradska vrata.¹²⁸ Kovačić, nadalje, preciznije navodi kako je isti uzidan tijekom 14. stoljeća u sklopu benediktinskog samostana te spominje vrhovnog svećenika i preostale magistrature čija je dužnost bila iz matične Ise upravljati novoosnovanom kolonijom. S obzirom na to da je ugrađen u neposrednoj blizini antičkih gradskih vrata, povjesničari ga drže za dio nekog od dekreta iz nekadašnjeg helenističkog grada.¹²⁹ Iako jedini, ovaj je spomenik svakako od velike važnosti jer svjedoči o povezanosti dviju državnih zajednica, ali i o društvenom uređenju novonastale naseobine.

Osnutkom grada koncem 3. stoljeća pr. Kr. podignute su i gradske zidine te zacrtani pravci i proporcije budućeg urbanog naselja Tragurija koja se daju prepoznati i danas.¹³⁰ Iako perimetar tragurijskih bedema nije poznat, Kirigin navodi kako su obuhvaćali samo istočni dio naselja, dok se diljem sjeverne strane prostiralo plodno polje s naznakama grčke preraspodjele zemlje.¹³¹ Vratimo li se na fortifikaciju ovog antičkog naselja, tijekom istraživanja pronađena su dva prstena gradskih zidina načinjena od megalitskih blokova karakterističnih za doba njihove izgradnje. Pravilno raspoređena ulična mreža pokrivena velikim kamenim pločama također je pokazatelj tadašnjeg grčkog urbanog planiranja.¹³² Nadalje, Tragurij je važan i po još

¹²⁵ Ps.-Scyl. 23.

¹²⁶ Polyb. 32.18.

¹²⁷ V. Kovačić, 2010, str. 139.

¹²⁸ Isto, str. 139.

¹²⁹ V. Kovačić, 2002, str. 382.

¹³⁰ Isto, str. 382.

¹³¹ B. Kirigin, 1996, str. 65.

¹³² V. Kovačić, 2010, str. 139.

jednom arheološkom nalazu – reljefu božanstva Kairosa¹³³ čiji se nastanak datira u prijelaznom razdoblju iz 4. u 3. stoljeće.¹³⁴ Uz taj, poznati su nam još i manji mramorni reljefi za koje Kovačić smatra kako su bili dijelom nadgrobnih spomenika iz nešto kasnijeg razdoblja.¹³⁵

Na pitanje jesu li Isejci stigli u nenaseljeno područje ili u ono gdje su zatekli autohtoni narod, Kovačić iznosi tvrdnju o postojanju tamošnjeg naselja i prije dolaska isejskih kolonista. Sudeći prema njegovim istraživanjima, o životu tamošnjih stanovnika prije helenističkog Tragurija svjedoče ostaci atičke i apulske keramike koju datiramo u 5. i 4. stoljeće pr. Kr.¹³⁶ No, osim nalaza keramike, treba spomenuti i numizmatički materijal koji također ide u prilog postojanju inicijalnog naselja na trogirskom području. Radi se o srebrnom novcu koji je na te prostore stigao iz sjeverne Grčke te južne Italije i Kampanije.¹³⁷ Zajedno gledajući, i nalazi keramike i srebrni novci dakako upućuju na važnost Tragurija koji je, kako tvrdi Kovačić, već i u predhelenističkom razdoblju bio poželjno lučko uporište i trgovačka destinacija.¹³⁸ Na tragu toga, i Šešelj iznosi sličnu tvrdnju smatrajući kako je Tragurij staro domorodačko središte, koje je u željezno doba bilo od velike važnosti za prijevoz robe s područja južne Italije.¹³⁹ Sagledamo li iznesenu tvrdnju u kontekstu trgovine i daljnjeg širenja, sada već isejskog utjecaja, nije začudno što su Isejci odabrali upravo ovaj lokalitet za utemeljenje vlastita naselja. Osnovavši koloniju Tragurij, isejski su si trgovci time otvorili vrlo povoljan put i stvorili komunikaciju sa zaleđem u čije su prostore sada neometano mogli plasirati svoje proizvode.¹⁴⁰

5.2. Epetij

Još jedna isejska naseobina nastala koncem 3. stoljeća pr. Kr. jest ranije spomenuti Epetij (današnji Stobreč). Prvo spominjanje ovog antičkog naselja zabilježeno je u ranije spomenutog povjesničara Polibija koji navodi kako je Epetij isejska naseobina, smještena na kamenitom području okrenuta sjeveroistoku.¹⁴¹ Prema Pseudo-Skilakovim riječima, za vrijeme brončanog

¹³³ U grčkoj mitologiji bog Kairos, kao najmlađi Zeusov sin, simbolizira sretan trenutak i povoljno vrijeme, najčešće prikazivan noseći vagu.

¹³⁴ V. Kovačić, 2002, str. 384.

¹³⁵ Isto, str. 384.

¹³⁶ V. Kovačić, 2002, str. 382.

¹³⁷ V. Kovačić, 2010, str. 141.

¹³⁸ Isto, str. 141.

¹³⁹ L. Šešelj, 2009, str. 492.

¹⁴⁰ Isto, str. 493.

¹⁴¹ Polyb. 32.18.

doba ovaj je prostor bio pod narodom ilirske zajednice Bulina¹⁴² koja je, kako smatra Kirigin, s vremenom vrlo lako prihvaćala dodire s Grcima koji su im kasnije donijeli i lakšu trgovinsku povezanost i susrete s vanjskim svijetom.¹⁴³ Budući da je spomen naselja Epetija zabilježen jedino u Polibijevim riječima, nije moguće sa sigurnošću govoriti o točnom vremenu sklapanja saveza Ise s domorodačkim narodom Epetija ili pak njegovog samog osnutka.¹⁴⁴ Vratimo li se na ranije spomenutu Kiriginovu pretpostavku o dataciji utemeljenja dvaju naselja 210-ih godina pr. Kr., odnosno pobijanju te teze zbog nedostatka dokaza,¹⁴⁵ zaključit ćemo kako je osnutak kolonije Epetij bio u razdoblju kada je Isa stekla premoć na središnjem Jadranu i bila u mogućnosti proširiti svoj utjecaj i na kopno.¹⁴⁶

Kao jedan od primarnih razloga zašto su Isejci došli baš na područje Epetija Šešelj navodi povoljno tlo, umjerenu klimu, ali i opskrbu vodom, stoga je jasno, gledamo li u poljoprivrednom smislu, što je zasigurno privuklo isejske koloniste k ovom dijelu kopna.¹⁴⁷ Štoviše, u kontekstu osnutka iznosi jednaku argumentaciju kao i za ranije spomenuti Tragurij. Blizina samoj Isi, kao i djelomično zaštićeno područje uz obalu, zasigurno su isejskim trgovcima otvorili nove trgovačke puteve u smjeru zaleđa.¹⁴⁸ Iako nam antički Epetij iza sebe nije ostavio mnogo sačuvanih materijalnih dokaza, danas o ovom naselju ponajviše doznajemo iz gradskih bedema u kojima su tijekom istraživanja pronađeni i pokoji ostaci helenističke keramike.¹⁴⁹ Bedemi naselja Epetija građeni su u suhozidu što uvelike podsjeća na one isejske te svakako može ići u prilog teoriji o međusobnoj povezanosti ove dvije helenističke naseobine.¹⁵⁰ Međutim, govoreći o materijalnom ostatku koji bi također svjedočio o vezama Ise i Epetija, kao što je to slučaj s Tragurijem, ne posjedujemo materijalne ostatke koji bi svjedočili njihovoj povezanosti.¹⁵¹ Iako je u današnjem Stobreču otkriveno više od sedamdeset epigrafskih spomenika, svi oni datiraju iz vremena rimskog doba, a ovdje ću izdvojiti jedan iz 56. pr. Kr. Radi se o natpisu pronađenom

¹⁴² Ps.-Scyl. 22.

¹⁴³ B. Kirigin, 2010a, 142.

¹⁴⁴ Isto, str. 142.

¹⁴⁵ Vidi bilj. 124

¹⁴⁶ B. Kirigin, 2010c, str. 123.

¹⁴⁷ L. Šešelj, 2009, str. 446.

¹⁴⁸ Isto, str. 493.

¹⁴⁹ Isto, str. 447.

¹⁵⁰ B. Kirigin, 1996, str. 66.

¹⁵¹ B. Kirigin, 2010a, str. 143.

u Saloni,¹⁵² a koji spominje Cezarov pravorijek i izaslanike Tragurija uz pokroviteljstvo Ise.¹⁵³ Iako se za ovaj natpis samo nagađa kako spominje i Epetine, Kirigin svejedno stoji uz fragmentarne podatke izvora te podržava pretpostavku da je Epetij nekoć zaista pripadao Isi.¹⁵⁴

U konačnici, obje su isejske kolonije poslužile, ne samo radi jačanja trgovinskih odnosa, već i u nadolazećem vremenu koje nosi ratna previranja i rimsku intervenciju.¹⁵⁵

6. Ostale kolonije

Osim ranije obrađenih grčkih kolonija uz koje se veže važno pitanje osnutka i upliva sirakuškog tiranina Dionizija, ovdje će biti riječ o nešto kasnije osnovanim kolonijama na Korčuli i Braču. Iako kontroverzne kolonije zbog svoje nama i dalje nepoznate lokacije, njihovo su utemeljenje i kasniji utjecaj poprilično važni čimbenici u cjelokupnoj priči grčkog koloniziranja Jadrana.

6.1. Crna Korkira

Na današnjem otoku Korčuli utemeljila se, kako vjeruje Suić, u arhajskom razdoblju¹⁵⁶ grčka naseobina nazvana Crna Korkira (*Korkyra Melaina*).¹⁵⁷ Pretpostavka je da je njezin osnutak usko vezan uz povoljne odnose dvaju grčkih gradova – Knida¹⁵⁸ i Korkire (Krfa). Jedna od sačuvanih priča koju prenose Pseudo-Skimno, Strabon i Plinije govori kako su Knidani stali u obranu korkirskih stanovnika kojima je prijetio korintski tiranin. Kako bi zahvalili Knidanima, stanovnici Korkire omogućili su im podizanje vlastite naseobine na Jadranu kojoj su Knidani, u znak poštovanja, nadjenuli naziv Korkira.¹⁵⁹ Pridjevak *crna* naseobina je dobila prema gustoći i tamnoj vegetaciji kojom se otok može pohvaliti i danas.¹⁶⁰ Još jednu od priča vezanih uz

¹⁵² Pitanje helenističke naseobine u Saloni (danas Solin) kompleksnije je pitanje zbog nedostatka arheoloških podataka i epigrafskih izvora. No, u rimsko doba Salona je bila od presudne važnosti za rimsku provinciju Dalmaciju.

¹⁵³ B. Kirigin, 2010a, str. 143.

¹⁵⁴ Isto, str. 143.

¹⁵⁵ L. Šešelj, 2009, str. 446.

¹⁵⁶ Termin *arhajsko* razdoblje rabi se pri označavanju grčke kulture i umjetnosti nastale tijekom 6. i 5. stoljeća pr. Kr.

¹⁵⁷ Suić, 2003, str. 143.

¹⁵⁸ Knid je priobalni grad u Kariji u jugozapadnom prostoru Male Azije, a tijekom povijesnih istraživanja važan je zbog arheoloških nalazišta.

¹⁵⁹ B. Kirigin, 2010d, str. 113.

¹⁶⁰ Isto, str. 113.

osnutak ove kolonije nalazimo u ranije spomenutom djelu Apolonija Rođanina, Argonautici. Ploveći Jadranom, Argonauti navode otoke među kojima se spominje i sama Korkira. Tamo je, kako stoji u epu, Posejdon¹⁶¹ radi ljubavi smjestio Azopovu kćer, lijepu djevojku Korkiru koju mornari promatraju diveći se tamnim šumama otoka i nazivajući je Crnom Korkirom.¹⁶² Iako povjesničarima i dalje nije poznat točan smještaj ove kolonije na Korčuli,¹⁶³ o njezinu postojanju ipak svjedoče i otprije spomenuti grčki autori. Pseudo-Skilak tako navodi Crnu Korkiru izdvajajući je nakon ostalih otoka – *Još je jedan otok u blizini koji se zove Korkyra Melaina. Ovaj otok jednim svojim rtom izlazi od obale, (...) od kopna je udaljen 8 stadija.*¹⁶⁴ Nadalje, Pseudo Skimno i Plinije Stariji Crnu Korkiru spominju u kontekstu Fara i Ise. Tako Pseudo-Skimno navodi njezinu blizinu koloniji Far pri čemu svjedoči o knidskom naseljavanju ovog otoka te velikom jezeru koje posjeduje.¹⁶⁵ Plinije Stariji uočava blizinu Crne Korkire koloniji Isi gdje izdvaja – *Na udaljenosti od dvadeset pet milja od Ise nalazi se Korkyra Melaina, s gradom koji su osnovali Knidani.*¹⁶⁶ Iz djela oba navedena autora doznajemo, ne samo o blizini Crne Korkire Faru i Isi, već i o naseljavanju Knidana i njihovu utemeljenju naselja na Korčuli.

Pretpostavlja se da je knidska naseobina utemeljena na mjestu grada Korčule upravo zbog njegova povoljna položaja koji je predstavljao kontrolnu točku nadzora za Korčulanski kanal.¹⁶⁷ Međutim, problematika, ne samo oko pitanja osnutka, već i uopće postojanja ove kolonije leži upravo u nedostatku materijalnih ostataka. U samom gradu Korčuli nisu pronađeni nikakvi ostaci iz helenističkog razdoblja koji bi upućivali na život unutar ove naseobine, no Kirigin ipak izdvaja prošlostoljetni nalazak srebrna novca¹⁶⁸ koji datira u prijelazno doba iz 4. u 3. stoljeće pr. Kr.¹⁶⁹ Međutim, ovim istraživanjem pitanje osnutka knidske naseobine na Korčuli ipak nije riješeno, no pronađeni novac svakako može biti dokaz trgovine koja se odvijala i na korčulanskom prostoru. Nadalje, vratimo li se na priču o knidskom dolasku na Jadran, Kirigin izdvaja dvije pretpostavke želeći pritom objasniti povezanost Krfa i Korčule. Je li Korčula zaista potpadala pod krfsku upravu ili su Korkirani samo pomogli u pregovorima s

¹⁶¹ Posejdon, brat vrhovnog boga Zeusa, u grčkoj mitologiji stoji za božanstvo mora i potresa.

¹⁶² Apol. Rhod. 4557.

¹⁶³ B. Kirigin, 2010d, str. 113.

¹⁶⁴ Ps.-Scyl. 23.

¹⁶⁵ Ps.-Scym.. 425.

¹⁶⁶ Plin. *Nat. hist.* 3.30.2

¹⁶⁷ B. Kirigin, 2010d, str. 113.

¹⁶⁸ Ovdje je riječ o pronalasku iz 1925. na trgu Plokata u Korčuli prilikom čega je pronađen srebrni novac porijeklom iz grčkog grada Histijeje (na otoku Eubeji).

¹⁶⁹ B. Kirigin, 2010d, str. 113.

domorodačkim stanovništvom kako bi se Kniđani utaborili na otoku ostaje nerazriješeno pitanje koje je i dalje pod nizom pretpostavki.¹⁷⁰

Iako i sam Kirigin tvrdi kako je helenistička kultura na Korčuli prepuna nejasnoća,¹⁷¹ danas i dalje govorimo o grčkom naselju na otoku. Je li ono doista, te kako je, bilo povezano s Kniđanima ostaje nam za vjerovati riječima drevnih izvora.

6.2. Bratija

Grčku koloniju na Braču (*Brattia*) prvi je u svojim zapisima istaknuo već spomenuti Pseudo-Skilak koji je spominje navodeći i ostale otoke u blizini.¹⁷² *U ovom zaljevu nalaze se otoci Brattia, Olynta*¹⁷³ – ti su otoci udaljeni jedan od drugog dva stadija ili malo više – od Fara i Ise.¹⁷⁴ Rendić-Miočević ističe i ranije iznesenu dvojbu toponima¹⁷⁵ u djelu *Argonautika* Apolonija Rođanina za koje je historiografija podijeljena mišljenja kada govorimo o otocima Pitijeji¹⁷⁶ i Diskeladosu.¹⁷⁷ Nadalje, Rendić-Miočević navodi kako, za razliku od Ise, Fara i netom spomenute Korčule, spomen Bratije nije vidljiv u Pseudo-Skimnovom djelu kao niti u riječima Strabona koji je također opisao Isu, Far, Korkiru i Tragurij.¹⁷⁸ No, za razliku od navedenih autora, bitno je još jednom istaknuti Plinija Starijeg koji uz Isu, Bravo¹⁷⁹ i Korkiru spominje Bratiju te navodi zapažanje – *Nasuprot Suriumu*¹⁸⁰ je Bravo te Brattia, poznata po kozama.¹⁸¹ Iako su iznesene riječi dokazi postojanja naseobine na Braču, sagledamo li iznesene izvore očito je da je unutar istih Bratija vrlo slabo zastupljena. Kako tvrdi i Rendić-Miočević, moguće je kako bračka naseobina nije bila predmet većeg interesa zbog nedostatka većeg urbanog središta.¹⁸² Točne tvrdnje o domorodačkom stanovništvu Bratije i dalje izostaju, no

¹⁷⁰ B. Kirigin, 2010d, str. 114.

¹⁷¹ Isto, str. 117.

¹⁷² A. Rendić-Miočević, 2019, str. 65.

¹⁷³ Rendić-Miočević iznosi mišljenja kako ovaj termin stoji za otok Šoltu

¹⁷⁴ Ps.-Scyl. 23.

¹⁷⁵ Vidi bilj. 68.

¹⁷⁶ Za toponim *Pityeia* Rendić-Miočević drži kako se radi o Hvaru

¹⁷⁷ Za toponim *Dyscelados* Rendić-Miočević tvrdi kako je ovdje riječ o Braču

¹⁷⁸ A. Rendić-Miočević, 2019, str. 66.–67.

¹⁷⁹ Prema mišljenju Rendića-Miočevića, Plinijev naziv *Bravo* označavao je otok Čiovo (A. Rendić-Miočević, 2019, str. 67.)

¹⁸⁰ Plinije Stariji pod toponimom *Surium* označio je naseobinu Tragurij

¹⁸¹ Plin. *Nat. hist.* 3.30.2.

¹⁸² A. Rendić-Miočević, 2019, str. 70.

uzmemo li u obzir figuralne i epigrafske ostatke¹⁸³ koji upućuju na štovanje i kult boga Silvana,¹⁸⁴ jasno je da se radi o narodima Ilira i Delmata koji su zasigurno bili nastanjeni na tom području.¹⁸⁵ S obzirom na utemeljene teze o grčkom koloniziranju Visa, Hvara i ostalih spomenutih područja, nije nam teško za vjerovati kako bi i za otok Brač mogla stajati slična priča. Međutim, sa samog Brača ne doznajemo mnogo o helenističkom svijetu, a pretpostavke o grčkom naseljavanju ili uopće njihovu dolasku na otok ne možemo utvrditi.¹⁸⁶ Ipak, unatoč manjku arheoloških ostataka, svakako ne treba zaobići nalaze egejske keramike i tzv. kiklopske zidine Škripa koje, sudeći prema načinu gradnje, uvelike podsjećaju na grčki stil izgradnje bedema.¹⁸⁷ Vratimo li se na Plinija, njegova su zapažanja dakako vrijedna pozornosti proučavamo li priču o bračkom stočarstvu i poljoprivredi. Iako je ovdje riječ o oskudnim nalazima, poneki epigrafski ostaci s prikazima koze svjedoče u prilog Plinijevu iskazu iz kojeg doznajemo kako je stočarstvo bilo razvijena grana i usmjerenje tijekom života žiteljima otoka.¹⁸⁸

Kako nam Brač ne otkriva mnogo o grčkom utjecaju, ne valja donositi zaključke o tamošnjem životu i stanovništvu, no uzmemo li u obzir spomenute arheološke nalaze i epigrafske spomenike, i danas Bratiju spominjemo u antičkom kontekstu bilo da se radi o grčkom prisustvu u naseobini bilo samo njihovom kulturnom utjecaju.

7. „Nepoznate kolonije“

U posljednjem poglavlju rada predstaviti ću posljednje dvije kolonije čija je priča o dataciji i osnutku malo manje poznata. Prije svega iznijet ću pitanje naseobine Herakleje za koju i dalje stoji nekoliko pretpostavki njezina točna smještaja, a nakon nje bit će riječ i o Lumbardi o kojoj doznajemo iz sačuvanog epigrafskog spomenika – Lumbardske psefizme. Unatoč tome što danas svjedočimo o nekadašnjem postojanju ovih helenističkih naselja, aktualna pitanja njihova položaja i dalje se pokušavaju razriješiti.

¹⁸³ Neki od nalaza jesu ulomak Silvanova žrtvenika iz nerežiškog polja te ostaci pronađeni u Vičjoj luci

¹⁸⁴ Bog Silvan pripada ilirsko-delmatskom panteonu, a bio je vrhovni bog i simbol za poljoprivredu, šume i stada. Najčešće je bio prikazivan u obliku polučovjeka-polujarca.

¹⁸⁵ A. Rendić-Miočević, 2019, str. 70.

¹⁸⁶ Isto, str. 84.

¹⁸⁷ F. Budić, 2022, str. 558.

¹⁸⁸ A. Rendić-Miočević, 2019, str. 70.

7.1. Herakleja

Iako nije utvrđen prostor nekadašnje kolonije Herakleje, o njezinu postojanju svjedoče riječi Pseudo-Skilaka te numizmatički ostaci s nekoliko lokaliteta.¹⁸⁹ S obzirom na to da je većina brončanog novca ipak pronađena u gradu Hvaru i Starom Gradu, pretpostavlja se da je sama Herakleja također bila smještena u blizini grada Hvara i njegove luke koja je oduvijek predstavljala važnu pomorsku točku grčkim pomorcima.¹⁹⁰ U svojem djelu *Periplus*, osim što je predstavio brojna imena jadranskih luka i mjesta, ali i tamošnjih društvenih skupina, Pseudo-Skilak pisao je i o Herakleji. Posebno se u njegovu djelu, u kontekstu ove teme, ističe 22. poglavlje koje govori o hvarskom helenskom naselju Herakleji te okolnim narodima gdje se dotaknuo čak i položaja Ilira. Kako piše: *Poslije Liburna je narod Ilira i nastavljaju Iliri uz more do Haonije, koja je nasuprot Korkire,...* svjedoči o protezanju ilirskog prostora sve do Epira, a onda predstavlja i hvarsko naselje: *I ovdje je helenski grad kojem je ime Herakleja i luka.*¹⁹¹ Iako navedene riječi Pseudo-Skilaka ne upućuju na točnu lokaciju ovog naselja, u našim su krajevima snažnija zanimanja i istraživanja ove teme započeta u prvoj polovici 19. stoljeća. S obzirom na to kako je heraklejski novac pronađen na nekoliko jadranskih lokaliteta (Brač, Solin, Split), upravo su ta nalazišta pokrenula lavinu različitih mišljenja o pravoj lokaciji Herakleje.¹⁹² Među prvima koji je pokušao dati i obrazložiti svoje mišljenje o ovoj kontroverznoj temi bio je G. Novak čija su tumačenja išla u smjeru izučavanja nekadašnjeg naselja Herakleje na kopnenom dijelu, točnije kraj Rogoznice.¹⁹³ Za razliku od njega, Suić je dao nešto precizniju tezu iznijevši mišljenje kako ostatke ovog naselja valja tražiti u prostoru Haonije nasuprot Korkire, baš kako i svjedoče Pseudo-Skilakovi zapisi, dok je Lisičar stao u obranu i tezi da je naselje možda bilo na mjestu Salone.¹⁹⁴ S druge pak strane, tezu o postojanju naselja Herakleje na mjestu grada Hvara prvi je opovrgnuo Kirigin,¹⁹⁵ dok Zaninović u svojoj raspravi izlaže kako je upravo hvarska Herakleja imala izvrstan položaj jadranske luke.¹⁹⁶ Sigurno je da su nalazišta novca vidno utjecala na razvijanje različitih teza, no zadržimo li se na onoj da je Herakleja ipak utemeljena na Hvaru, nalazi novca mogu samo ići u prilog prometu

¹⁸⁹ M. Bonačić Mandinić, 2010, str. 178.–179.

¹⁹⁰ M. Zaninović, 2008, str. 143.

¹⁹¹ Ps.-Scyl. 22.

¹⁹² M. Bonačić Mandinić, 2010, str. 179.

¹⁹³ M. Zaninović, 1992, str. 36.

¹⁹⁴ Isto, str. 36.

¹⁹⁵ B. Kirigin, 2004, str. 89.–90.

¹⁹⁶ M. Zaninović, 2008, str. 149.

i trgovinskoj razmjeni koja se odvijala u tada vrlo važnom dijelu Sredozemlja. Kao i dalje važno pitanje ostaje pokušati razjasniti tko je utemeljio naselje Herakleju i zašto je ono tako nazvano. Ostaci pronađenog novca kao i epigrafski spomenici iz Hvara mogu nam otkriti kako je riječ o miješanju ilirsko-grčke kulture što nije nimalo neobično s obzirom na položaj Ilira o kojima se govorilo nešto ranije. Ovdje bih izdvojila teoriju povezanu s mitološkim pričama o kolonizaciji čiji se sadržaj dao naslutiti i iz Pseudo-Skimna. Ukratko, njegovo tumačenje navodi narod Hila koje je, prema drevnoj predaji, naselio Heraklov sin Hilo.¹⁹⁷ Koliko se da vjerovati mitološkim pričama ostaje pitanje, no prihvatimo li pozadinu priče o Hilima možemo samo pretpostaviti kako je određena skupina stanovnika s Hiličkog poluotoka¹⁹⁸ stigla na Hvar i ondje odlučila utemeljiti Herakleju. Uzevši u obzir činjenicu kako je Heraklo bio grčki junak i slavna ličnost, ne treba začuditi što se u antičkom svijetu moglo naći čak 30-ak naselja Herakleja.¹⁹⁹ Takvo što nam dakako govori o snazi grčke kulture i predaje, ali i formiranju Heraklova kulta u sklopu drevne tradicije. Iz ovoga je sada sasvim jasno zašto se neka tumačenja priklanjaju ovoj teoriji porijekla toponima. Zaninović svoja razmatranja na koncu zaključuje teorijom o hvarskoj luci Herakleji koja je bila od iznimne važnosti, ne samo po čitav otok, već i cjelokupno odvijanje trgovine duž jadranske obale.²⁰⁰ Tezu da je bila jedna od ključnih točaka na plovnom putu spaja i s riječima Pseudo-Skilaka koji je u svojem djelu zasigurno bilježio upravo strateški najvažnija mjesta za grčke pomorce i trgovce. Iako kao i u nekolicini slučajeva možemo postaviti pregršt hipoteza o nekadašnjem postojanju drevnih naselja, ovdje bih zaključila razmatranja o hvarskoj Herakleji i naglasak stavila upravo na otok Hvar kao jedno od grčkih uporišta na Jadranu.

7.2. Lumbarda

Još jedna od grčkih kolonija čiji je kontekst osnutka, ali i točnog lokaliteta i dalje nepoznat jest kolonija u Lumbardi. Nakon grčkog prodora na Jadran i ostvarivanja prevlasti nad Crnom Korkirom, materijalna ostavština otoka dovela je istraživanja do zaključka o nekadašnjem postojanju zasebne naseobine na otoku, odnosno kolonije Lumbarde. O tom povijesnom događaju najbolji je svjedok pronađeni epigrafski spomenik datiran u početak 3. stoljeća pr. Kr.

¹⁹⁷ Ps.-Scym. 405.

¹⁹⁸ Prema Pliniju Starijem, Hilički polutok u antičkom je svijetu obuhvaćao prostor od Šibenika do Kaštela, a naziv je dobio prema plemenskoj zajednici Hila koja se, prema predaji, ondje doselila u pretpovijesnom razdoblju (L. Paraman, M. Ugarković, M. Steskal, 2020, str. 246.)

¹⁹⁹ M. Zaninović, 2008, str. 150.–152.

²⁰⁰ Isto, str. 154.

Riječ je o Lumbardskoj psefizmi²⁰¹ koja je, kao znamenito otkriće, pronađena koncem 19. stoljeća na vrhu brežuljka Koludrt na istočnom dijelu otoka, točnije u samom naselju Lumbardi.²⁰² Iako je pronađeno svega trinaest ulomaka, sadržaj istih od velike je važnosti upravo pri proučavanju grčke kolonizacije i organizacije vlasti u njihovim kolonijama.²⁰³ Fragmentarni spomenik, kako analizira Lombardo, sastoji se od dva različita dijela.²⁰⁴ Prvi nosi odluku narodne skupštine o osnivanju nove kolonije i podjeli zemlje, dok drugi otkriva 200-tinjak imena kolonista, pripadnika triju dorskih plemena.²⁰⁵ Prilikom proučavanja, historiografiji je dakako najveću pažnju privukao spomenuti prvi red natpisa koji nam govori o osnivatelju i okolnostima osnutka nove naseobine.²⁰⁶ Nadalje, Lombardo izdvaja pretpostavku tvrdeći kako tekst uvelike nalikuje dekretu isejskog demosa koji postavlja i utvrđuje uvjete sporazuma između isejskih kolonista i zatečenog naroda na otoku.²⁰⁷ Tezu o svezi naseobine Lumarde i kolonije Ise iznio je i Kirigin. Uzimajući u obzir ostatak ulomka teksta psefizme, Kirigin smatra kako je Lumbarda još jedno od naselja nastalih pod isejskim utjecajem.²⁰⁸ Ova teza upućuje nas na vrhunac isejske moći koja je Isejcima omogućila osnutak još jedne kolonije kako bi učvrstili svoju nadmoć nad Jadranom te nadzirali Korčulanski kanal. No, zašto je odabran baš prostor Lumarde ne možemo potvrditi, a sudeći prema Kiriginovim pretpostavkama radilo se o plodnoj zemlji i preglednosti koja pruža dobar uvid u kanal.²⁰⁹ Međutim, kako i sam navodi, s obzirom na fragmentarnost psefizme, ostat ćemo samo pri pretpostavci.²¹⁰

Iako izdvojena Lumbardska psefizma, kao ključan materijalni dokaz, pruža najveći uvid u ondašnje stanje u Lumbardi, ne treba zaobići niti ostale pronađene ostatke helenističkog doba. Tijekom istraživanja grobnica, otkriveni su ostaci keramičkih posuda karakterističnih za helenističko doba, a nešto kasnije i brončanog novca i grčkih amfora.²¹¹ Unatoč tome što pronađeni predmeti govore u prilog odvijanja trgovinskih odnosa i, prije svega, povezanosti

²⁰¹ Termin *psefizma* grčkog je porijekla, a označava zaključak, odluku starogrčke narodne skupštine vrijedeći kao zakon

²⁰² B. Kirigin, 2010d, str. 114.

²⁰³ M. Solarić, N. Solarić, 2009, str. 83.

²⁰⁴ M. Lombardo, 2005, str. 355.

²⁰⁵ M. Solarić, N. Solarić, 2009, str. 85.

²⁰⁶ M. Lombardo, 2005, str. 355.

²⁰⁷ Isto, str. 355.

²⁰⁸ B. Kirigin, 2010d, str. 115.

²⁰⁹ Isto, str. 116.

²¹⁰ Isto, str. 115.

²¹¹ Isto, str. 115.–116.

naselja Lumbarde s grčkim svijetom, malen broj materijalnih ostataka sprječava nas u donošenju zaključaka o osnutku same kolonije.²¹² Lombardska psefizma, iako fragmentarni spomenik, jedan je od svega nekoliko sačuvanih natpisa koji prikazuju proceduru osnutka kolonije i način njenog funkcioniranja na našim prostorima.

²¹² B. Kirigin, 2010d, str. 116.–117.

8. Zaključna razmatranja

Svojim postupnim jačanjem, grčka je kultura već tijekom 8. stoljeća pr. Kr. ostavljala svoje tragove diljem Sredozemlja te ostvarivala prevlast nad novim područjima. Tzv. apoikije, odnosno lokalitete koje su uzeli pod svoje okrilje, Grci uređuju prema svojoj višestoljetnoj tradiciji čineći ih tako svojim važnim uporištima. Helenistička ostavština u vidu brojnih arheoloških nalaza kao i literarnih izvora grčkih autora i danas stoji kao svjedok u priči o grčkoj kolonizaciji i utemeljenju novih naseobina. Govoreći o grčkom koloniziranju, nezaobilazno je dotaknuti se druge polovice 8. stoljeća pr. Kr. kada njihove pretenzije sežu sve do Sicilije gdje podižu bedeme jedne od svojih ključnih kolonija – Sirakuze. Sirakuza postaje pojam grčke kolonizacije posebice u kontekstu grčkog prodora na Jadran gdje se tijekom 4. stoljeća i kasnije osniva niz naselja. Iako priče o utemeljenju dvije najstarije grčke kolonije na Jadranu, Fara i Ise, zbog premalo materijalnih ostataka i dalje prati kontroverzno pitanje datacije osnivanja, njihovo je podizanje bilo od veće važnosti i po grčki svijet, ali i središnji Jadran. Unatoč mišljenjima koja drže Far prvom naseobinom grčkih kolonista na Jadranu, svakako ne treba zaobići niti isejsku premoć tijekom 3. stoljeća pr. Kr. kada sama Isa podiže vlastite kolonije kojima si osigurava bolju trgovinsku i komunikacijsku umreženost. Nadalje, sličan problem manjka arheoloških nalaza nameće se i kada su u pitanju manje kolonije kao što su Herakleja i Lumbarda o čijem postojanju svjedoče riječi pojedinih autora, no dotaknemo li se njihovih lokaliteta i dalje ostajemo samo pri pretpostavkama. Iako od grčke ostavštine ne brojimo pregršt materijalnih dokaza kojima bismo potvrdili pojedine dvojbe, svi sačuvani ostaci stoljećima nam svjedoče o utemeljenju i opstanku grčke kulture i tradicije koja je uvelike utjecala na otočne i kopnene predjele središnjeg Jadrana i učinila ga važnim područjem. Mjesta nekadašnjih kolonija i dalje nam potvrđuju zašto su baš ti lokaliteti izabrani za grčke apoikije zbog čega su, dakako i danas, obilježene antičkim duhom.

9. Bibliografija

9.1. Izvori

1. Apolonije Rođanin, *Argonautika*
ToposText: <https://topostext.org/work/126>, pristupljeno 2.8.2023.
2. Herodot, *Povijest*
ToposText: <https://topostext.org/work/22>, pristupljeno 25.6.2023.
3. Diodor Sikulski, *Povijesna knjižnica*
ToposText: <https://topostext.org/work/134>, pristupljeno 25.6.2023.
4. Plinije Stariji, *Prirodoslovlje*
ToposText: <https://topostext.org/work/148#3.30.2>, pristupljeno 5.8.2023.
5. Polibije, *Povijest*
ToposText: <https://topostext.org/work/129>, pristupljeno 7.8.2023.
6. Pseudo-Skilak, *Periplus*
ToposText: <https://topostext.org/work/102>, pristupljeno 5.8.2023.
7. Pseudo-Skimno, *Periegeza*
Topostext: <https://topostext.org/work/130>, pristupljeno 18.8.2023.
8. Strabon, *Geografija*
ToposText: <https://topostext.org/work/144>, pristupljeno 10.7.2023.

9.2. Literatura

1. M. Bonačić Mandinić, „Numizmatika“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010., 175.–182.
2. F. Budić, *Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana*, 2022., Zagreb, neobjavljen doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
3. S. Čače, *Jadranski otoci u Pseudo Skimnovoj Periegezi: dvije napomene*, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Vol. 2, Zadar, 2015., 9.–23.
4. S. Čače, B. Kuntić-Makvić, „Pregled povijesti jadranskih Grka“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010., 63.–72.
5. B. Čargo, „Helenistički grobovi kod rasadnika palmi na Visu“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 101, No. 1, Split, 2008., str. 87.–142.

6. V. Gaffney, B. Kirigin, „Utvrdna grada Hvara – najveće željeznodobno naselje na otoku“, 1998, u: B. Kirigin (ur.), 1998., 32.–34.
7. M. Gamulin, „Četiri antičke limitacijske mreže farskoga polja na otoku Hvaru“, *Prostor*, Vol. 19, No. 2(42), Zagreb, 2011., 392.–403.
8. E. Heršak, *Drevne seobe*, 2005., Zagreb, Školska knjiga
9. E. Ivetić, *Povijest Jadrana, more i njegova civilizacija*, 2022., Zagreb, Srednja Europa
10. J. Jeličić-Radonić, „The foundation of the Greek city of Pharos on the island of Hvar“, *Illyrica Antiqua*, (ur.) M. Sanader, Zagreb, 2005., 315.–329.
11. J. Jovanović, *Karakteristike i razvoj pogrebnih običaja u Issi na temelju arheoloških istraživanja nekropole Martvilo od 1976. do 1985.*, 2023., Zagreb, neobjavljen doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
12. B. Kirigin, „Epetij“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010a, 142–143.
13. B. Kirigin, B. Slapšak, „Farska hora“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010b, 135–137.
14. B. Kirigin, „Isa“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010c, 119–123.
15. B. Kirigin, „Otok Korčula“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010d, 113–117.
16. B. Kirigin, „Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, No. 96., Split, 2004., 1.–301.
17. B. Kirigin (ur.), 1998., 2001, *arheološko nalazište na srednjodalmatinskim otocima: što s njima?: Projekt Jadranski otoci: Hvar-Split-Zadar-Ljubljana-Birmingham-Toronto: veze, trgovina i naseljavanje 6000. god. pr. Kr. – 600 god. po K.*, Split, 1998.
18. B. Kirigin, *Issa*, 1996., Zagreb, Matica hrvatska
19. M. Milićević Bradač, „Grčka kolonizacija na Sredozemlju“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010., 41.–51.
20. C. D. Morris, „The Relation of a Greek Colony to its Mother City“, 1884., *The American Journal of Philology*, Vol. 5. No 4, 479–487.
21. V. Kovačić, „Nueve scoperte nella Tragurion ellenistica“, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, (ur.) N. Cambi, S. Čače i B. Kirigin, Split, 2002., 375.–395.
22. V. Kovačić, „Tragurij“, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić (ur.), Zagreb, 2010., 139.–141.

23. P. Levi, „Velika Grčka“, *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, 2007., (ur.) E. Cravetto, Zagreb, Europapress holding
24. M. Lombardo, „Lumbardska psefizma: novi ulomak“, *Illyrica Antiqua*, (ur.) M. Sanader, Zagreb, 2005., 353.–360.
25. L. Paraman, M. Ugarković, M. Steskal, „Terenski pregled i dokumentiranje gradinskih nalazišta na širem trogirskom području u 2019. godini kao uvod u ustavno istraživanje Hiličkoga poluotoka“, *Annales Instituti Archeologici, Vol. 16, No. 1.*, 2020., 245.–268.
26. A. Rendić-Miočević, „Korijeni i odjeci Plinijeva navoda u antičkoj ostavštini Brača“, *Cambijev zbornik I*, (ur.) R. Bužančić, Split, 2019., 65.–92.
27. M. Suić, „Liburnski nadgrobni spomenik“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 53, Split, 1952., 59.–97.
28. M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2003., Zagreb, Golden marketing
29. M. Solarić, N. Solarić, „Laying Out Land Parcels and the Oldest Boundary Stone in Croatia from the 4th Century BC“, *Kartografija i geoinformacije*, Vol. 8, No. 12, Zagreb, 2009, 61.
30. M. Solarić, N. Solarić, „Lumabrdska psefizma najstariji dokument o podjeli zemlje u Hrvatskoj iz početka 4. ili 3. stoljeća pr. Kr.“, *Kartografija i geoinformacije*, Vol. 8, No. 12, Zagreb, 2009., 79.–88.
31. L. Šešelj, *Promunturium Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, 2009., Zadar, neobjavljen doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Filozofski fakultet
32. H. Tomas, *Prapovijesni Kikladi: kulture ranog brončanog doba doba na kikladske otočju u Grčkoj*, 2016., Zagreb, Školska knjiga
33. M. Ugarković, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlaškoj njivi, na otoku Visu, I/1 – I/2*, 2019., Katalozi i monografije 6, Split – Zagreb.
34. M. Zaninović, „Još o hvarskoj Herakleji“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 101, No. 1, Zagreb, 2008., 143–156.
35. M. Zaninović, „Heraclea Pharia“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol. 24–25, No. 1, Zagreb, 1992., 35–48.
36. J. Wilkes, *Iliri*, 2001., Split, Laus

9.3. Internetski izvori

1. kolonizacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2021. (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=32476>), pristupljeno 25.6.2023.
2. Delfi. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2021. (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=14364>), pristupljeno 1.7.2023.
3. Didima. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2021. (<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14988>), pristupljeno 1.7.2023.
4. Hekatej iz Mileta. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, 2021. (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=24810>), pristupljeno 9.7.2023.

10. Sažetak

Ovaj rad donosi pregled grčke kolonizacije kao jedne od ključnih stavki drevne civilizacije. Nakon kraćeg uvida u početke grčkog širenja Sredozemljem te ujedno i njihovih prvih osnovanih kolonija tijekom 8. stoljeća pr. Kr., predstavlja se kolonija Sirakuza i tamošnji vladar Dionizije Stariji čiji je uspon bio od velike važnosti po daljnji tijek grčkog prodora na Jadran. Nadalje, iznose se priče dviju najstarijih grčkih kolonija, Fara i Ise, ali i još uvijek aktualno i kontroverzno pitanje datacije njihova osnutka. Također, daje se uvid i u manje jadranske kolonije čiji osnutak povezujemo s vrhuncem isejske moći tijekom 3. stoljeća pr. Kr. Među njima se izdvajaju naselja Tragurij i Epetij, a potom i one kolonije o kojima nam svjedoči nešto manje povijesnih izvora, Korkira i Bratija te Herakleja i Lumbarda. Cilj rada je sažeto iznijeti i istaknuti važnost grčkog utjecaja u kontekstu naseljavanja jadranskih područja u kojima i danas vidimo i proučavamo ostatke helenističke kulture.

Ključne riječi: helenizam, kolonizacija, naseobine, srednji Jadran, Dionizije Sirakuški, nalazišta, kultura

11. Popis priloga

Slika 1. Grčka kolonizacija Jadrana	19
--	----